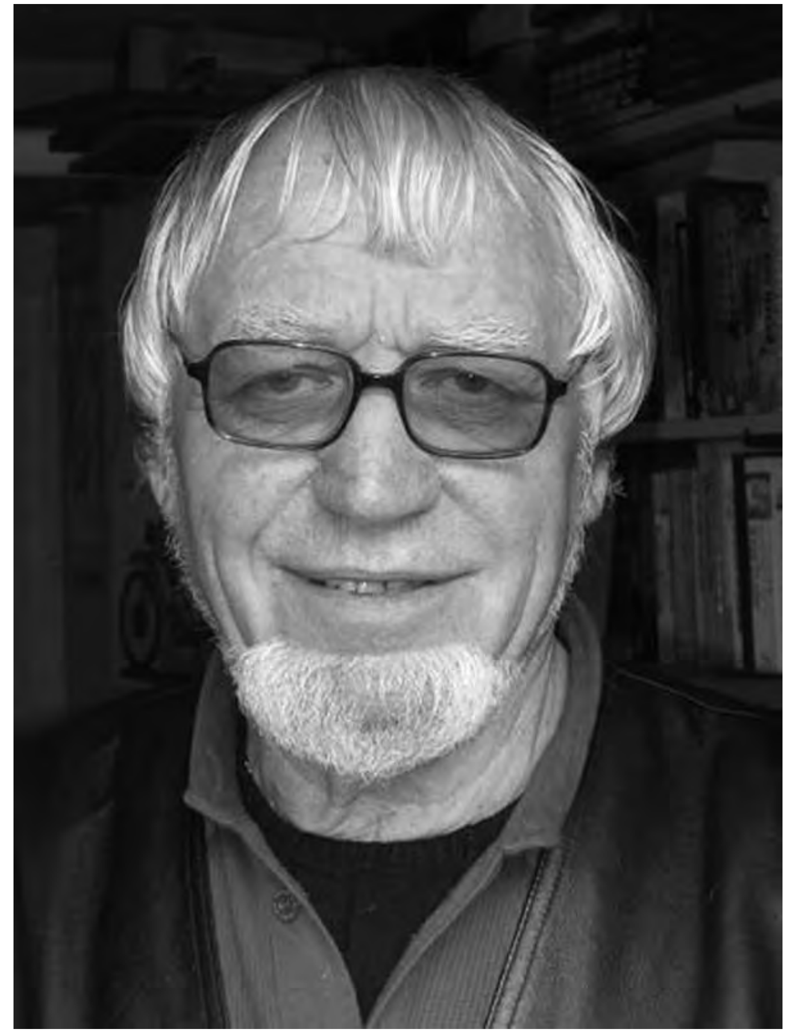

Prijs van dit nummer 6,90 euro

De AS *163* - Wim de Lobel

WIM DE LOBEL

FILOSOOF, VRIJDENKER, ANARCHIST

DE AS 163

de AS

anarchistisch tijdschrift

36ste jaargang, nummer 163, najaar 2008.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van
Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: 19,50 euro; buiten Nederland 24,50 euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Opmaak: Atalanta, Utrecht.
Adreswijzigingen: per post of per e-mail (wimdelobel@planet.nl).
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle; wimdelobel@planet.nl
Redactie: Marius de Geus, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Hans Ramaer.
Redactieraad: André Bons, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Peter Lanser, André de Raaij, Martin Smit, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Ida Lamers, Weia Reinboud, Dick de Winter.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.
Internet: http: / / www.geocities.com / deasnl
Bestellingen: wimdelobel@planet.nl

WIM DE LOBEL:
FILOSOOF, VRIJDENKER, ANARCHIST

Hans Ramaer

1

Vorig jaar werd AS*-redacteur Wim de Lobel (1927) tachtig, een goede reden om een aflevering van dit blad te wijden aan deze filosoof, vrijdenker en anarchist. Behalve twee artikelen over Wim bevat dit nummer ook een keuze uit de artikelen die hij de afgelopen halve eeuw in verscheidene tijdschriften publiceerde. Bij elkaar geven ze een beeld van Wims visie op het anarchisme en zijn passie voor het filosofisch denken van Jan Börger.*

Toch ligt Wims betekenis voor de anarchistische beweging sinds het midden van de jaren vijftig niet allereerst in zijn journalistieke bijdragen. Het meest belangrijk waren zijn activiteiten als (eind)redacteur, uitgever en administrateur. Zonder Wim was er zeer waarschijnlijk geen anarchistische tijdschrift De Vrije *geweest, dat zich in de jaren zestig ontwikkelde tot een vrijplaats voor een nieuwe generatie libertairen. Wim was mentor en vraagbaak voor de rebelse jongeren die op zoek waren naar vrijheid, autonomie en een betere samenleving.*

Zo fungeerde hij als onmisbare schakel tussen de vooroorlogse en naoorlogse generaties in het toenmalige anarchisme. Roel van Duijn noemt Wim in zijn eerste boek over Provo 'een energieke en geïnteresseerde bouwvakker, wiens type bijna is uitgestorven'. Wim vertegenwoordigde in die jaren het ideaaltype van de proletarische revolutionair: kameraadschappelijk, afwisselend strijdlustig en beschouwend, en ook belezen en intelligent. Hoewel autodidact kon hij zich qua kennis van politiek en filosofie meten met de studerende jonge anarchisten die Bakoenin, Lehning en Constandse ontdekt hadden.
Misschien is het ook veelzeggend dat Wim medio jaren zestig met enkele collega's uit de bouw een aannemersbedrijf begon, dat al snel succesvol bleek. Door allerlei oorzaken ging ieder in de loop van de tijd zijns weegs. Uiteindelijk zette Wim het bedrijf nog met zijn zoon voort. Hoewel het bedrijf complete woningbouwprojecten opleverde, genoot Wim vooral als hijzelf een deur kon inhangen en aftimmeren. Lijkt dit niet het proudhoniaanse anarchisme dat zo door Marx verketterd werd?
Wim is afkomstig uit een goed katholiek gezin, maar stapte eind jaren veertig uit de kerk. Via de vrijdenkers en de veel indrukmakende filosofiecursussen van de voormalige predikant Jan Börger raakte hij eind 1953 betrokken bij het Rotterdamse weekblad *Vrijheid*, een gestencild weekbladje dat uitgegeven werd door enkele dissidente vrije socialisten. Redacteur was de behanger Dirk van Tol, de administratie voerde Jan Bedeaux, een oudere anarchist die ook cursist was van Börger.
Wim: 'Onmiddellijk werd ik ingeschakeld bij de productie van het blad. Ik kreeg een typemachine en ging aan de slag. Ervaring op dat gebied had ik niet, typen moest ik mezelf leren. Verder bezorgde ik iedere zaterdagmiddag (er werd toen op zaterdagmorgen nog gewerkt!) op de fiets het blad en inde ik ook het abonnementsgeld van twee gulden per kwartaal. De oplage bedroeg nog geen honderd exemplaren. De meeste van die Rotterdamse abonnees woonden op Zuid, in de wijken Feijenoord en Charlois. Velen van hen waren kleine zelfstandigen, winkeliers en ambachtslieden. Ik herinner me loodgieters en schilders die het blad lazen.'
Toch werd het anarchistische blaadje zeker serieus genomen door de autoriteiten. In het nummer van 30 januari 1954 schreef Wété (Wim Tibbesma) onder meer: 'Wist u dat het gezin van mooie Juultje tijdens zijn wintervacantie in de Zwitserse Alpen een bedrag van enkele honderdduizenden guldens heeft verbrast ten eigen bate… maar nog nimmer daadwerkelijk iets bijdroeg tot leniging van de nood der kinderen op deze aarde die aan honger en ondervoeding lijden.' Tibbesma werd voor deze majesteitsschennis veroordeeld tot een gevangenisstraf van twee weken. Redacteur Van Tol kreeg een week.
Na verloop van tijd ging Wim ook bijdragen aan het blad leveren. Zo schreef hij ondermeer een artikel 'Denken als menselijke bezigheid', waarin de lezer direct een börgeriaans betoog herkent. Een ander artikel met de titel 'Vrijheid' had vandaag door hem geschreven kunnen zijn. Wim benadrukt daarin dat vrijheid uitsluit dat iemand parasiteert op de samenleving. De mensen hebben elkaar nodig en daarom moeten zij werken voor elkaar. Dat betekent dat er altijd sprake is van gebondenheid in de samenleving. Absolute vrijheid, aldus Wim, wordt alleen bereikt in het denken, waarbij de mens tot taak heeft zijn bewustzijn tot zelfbewustzijn te vervolmaken.
In maart 1956 besloot de Rotterdamse groep om het contact met *De Vrije Socialist* te herstellen en *Vrijheid* op te heffen. Niettemin bleef het blad nadien nog enige tijd bestaan. Het verhuisde naar Amsterdam, waar Wim Tibbesma de redactie ging voeren en het de ondertitel 'Blad voor recht en menselijkheid' kreeg. In mei 1957 verscheen daarvan het laatste nummer.

2

Na het opheffen van Vrijheid bleef Wim publiceren, nu in De Vrije Socialist. Zo keerde hij zich bijvoorbeeld eind 1956 tegen het gebruik van geweld door anarchisten. In het najaar van 1959 werd in Krasnapolsky in Amsterdam een bijeenkomst ter nagedachtenis aan F. Domela Nieuwenhuis gehouden.
Wim: 'Het was de eerste keer dat ik zoveel anarchisten bijeen zag. Er werden uit volle borst strijdliederen gezongen en vlammende toespraken gehouden. Ook kwam ik er in contact met de Amsterdammer Henk van der Ploeg, net als ik een jongere anarchist die mij vroeg hem te helpen met het uitgeven van De Vrije Socialist. Van der Ploeg wilde het zieltogende weekblad overnemen van mevrouw Rijnders die het na de dood van haar man had voortgezet, en nam de redactie op zich. Met steun van anderen, onder wie Dirk van Tol en de jonge Rotterdamse anarchist Zweitze Hofman voerde ik vanaf januari 1960 de administratie van *De Vrije Socialist*.'
Ontegenzeggelijk zorgden deze Rotterdamse jongeren voor nieuw elan. Met Ferry Wagner, Kees van Dam, Zweitze Hofman en anderen vormde Wim het Anti-Militaristische Comité dat zich vooral inzette voor dienstweigeraars die geen beroep op de wet wilden doen. Er werden plakmotto's aangebracht op lantaarnpalen en bulletins uitgebracht. Aan de dienstweigering van Hofman, eind 1960, werd zelfs een speciaal themanummer van De Vrije Socialist gewijd. Eerder weigerde ook Wagner dienst.
Weliswaar liepen de Rotterdamse anarchisten mee in de protestbetogingen van het sinds 1961 actieve Comité voor de Vrede en verspreidden ze daar bulletins en exemplaren van hun blad, nauwe samenwerking met dit comité wezen ze af. Die afwijzing vloeide voort uit een traditioneel isolationisme dat zo kenmerkend was geweest voor Gerhard Rijnders en zijn aanhang. De Federatie van Vrije Socialisten met het blad *Recht voor Allen* daarentegen had een andere keus gemaakt en was toegetreden tot het door pacifistische en antimilitaristische organisaties gevormde comité. Toch onderkende Wim het cruciale belang van dit 'burgerlijke' protest voor de toekomst van het anarchisme, zoals verderop in dit artikel nog aan de orde komt.
In september 1961 liep een conflict met de drukker, die zich met de inhoud van het blad wilde bemoeien, uit op een definitieve breuk. Wim besloot nu het blad in gestencilde vorm uit te brengen, wijzigde om ideologische reden de naam in *De Vrije* (zoals het blad toch al vaak in de wandeling genoemd werd) en nam ook de redactie op zich.
Wim: 'Dat stencilen gebeurde op de oude machine van Vrijheid, maar gelukkig konden we al snel een elektrisch stencilapparaat aanschaffen. Die aankoop financierde ik met de opbrengst van de verkoop van tweedehandsboeken. Op de markt in Rotterdam kocht ik

vaak voor weinig geld boeken van anarchistische auteurs, indertijd uitgebracht door Rijnders, de VAU (Vereniging Anarchistische Uitgeverij) en andere uitgeverijen. Ze werden dan in het blad te koop aangeboden. Achteraf gezien is het onbegrijpelijk dat ik als vader van een gezin met twee opgroeiende kinderen en met een volledige werkweek als timmerman in de bouw het iedere week weer voor elkaar kreeg dat onze paar honderd abonnees De Vrije in de bus kregen.'
'Daarnaast las ik veel, wat je uit mijn artikelen, met name die over Sartre, Simone de Beauvoir en Camus, al kan afleiden. Maar dat alles was onmogelijk geweest als ik niet veel hulp bij het typen, stencilen, verzenden en administreren had gehad van twee jonge vrouwen, Erika Wagner en Greetje Kooijman, de oudste dochter van Piet Kooijman. En bovendien had ik ook veel steun aan mijn vrouw Annie.'

3

Redactioneel is de eerste helft van jaren zestig voor De Vrije een overgangsperiode geweest van het klassieke, merendeels proletarische, vrije socialisme naar het nieuwe anarchisme van studenten en andere jongeren rond Provo. Het is in die tijd dat Wim een voorwaardelijke straf van twee weken kreeg wegens het plakken van antimilitaristische leuzen.
Wim: 'Er was een Rotterdamse rechercheur, een "stille", die het kennelijk op mij gemunt had. Vaak ging ik 's avonds met Erika op de brommer plakken. Wekenlang was ik hem blijkbaar te vlug af. Totdat het hem een keer lukte mij te pakken. Die nacht zat ik op het hoofdbureau van politie en kwamen er telkens agenten naar mij kijken alsof ik een bijna uitgestorven diersoort was. "We hebben een anarchist gevangen!" Ze waren zo trots als pauwen.'
Een andere belangrijke ontwikkeling in de eerste jaren van De Vrije was de redactionele vrijheid die Wim Piet Kooijman bood. In de periode 1961-1965 publiceerde Kooijman in het blad tientallen artikelen en bijtende commentaren, vrijwel alle gebaseerd op zijn in de jaren dertig tot wasdom gekomen theorie over de gedéklasseerden. Ook gaf Wim in 1964 diens boekje *Heden, Verleden en Toekomst in Zakformaat* opnieuw uit.
Kooijman was in de crisisjaren tot de conclusie gekomen dat niet de arbeidersklasse maar het productievermogen de stuwende kracht in de samenleving vormt. Hij meende dat als gevolg van de verdere perfectionering van de techniek potentieel al sprake was van een overvloed aan consumptiegoederen. Slechts door kunstmatig in stand gehouden tekorten konden staat en kapitaal hun dominantie handhaven.
Maar de techniek, aldus Kooijman, zou zich verder ontwikkelen en dat had tot gevolg dat de factor arbeid meer en meer in betekenis zou afnemen. Daarom had het proletariaat op termijn afgedaan en was de toekomst aan de gedéklasseerden, de uit het productieproces gestoten en dus uit hun klasse gevallen werklozen. Aangezien de techniek in feite productie en consumptie al gescheiden had, kon ieder individu aanspraak maken op 'vrije consumptie'. De werklozen vormden nu in plaats van het proletariaat een nieuwe voorhoede, die neem-en-eet als parool hadden.
In De Vrije van 30 september 1961 schreef Kooijman, dat het verdwijnen van de aanduiding 'socialist' van historische betekenis was. De naamsverandering bracht de 'noodwendigheid van de breuk met de arbeidersklasse' tot uitdrukking. Het was het begin van een jarenlange discussie, die hevig oplaaide toen de anarchosyndicalist Arthur Mendes-Georges zich eind 1964 tegen Kooijman keerde.
In die discussie over de grondslagen van het anarchisme koos Wim als een van de eersten en weinigen grotendeels partij voor Kooijman. Zo schreef hij in De Vrije van 26 mei 1962 dat de klassenstrijd naar zijn mening inmiddels achterhaald was, 'zeker in die landen waar de moderne techniek het productieproces beheerst'. Niettemin verklaarde Kooijman volgens hem alle ontwikkelingen te eenzijdig uit de economische verhoudingen. 'Want de mens consumeert niet alleen maar hanteert ook ethische normen'. En dat normbesef zal de economische doorbraak bewerkstelligen, zo concludeerde Wim.
De steun aan dienstweigeraars stond aanvankelijk centraal bij de acties van de groep rond De Vrije. Vooral de weigering van de Rotterdammer Dries Brunia in het voorjaar van 1962 om als dienstplichtige naar Nieuw-Guinea af te reizen werd publicitair benut. Daarop ging Brunia in eetstaking om de plakacties van het Anti-Militaristische Comité te ondersteunen. Na enige tijd deed hij op advies van mr Hein van Wijk van de Algemene Nederlandse Vredes Actie (ANVA) toch een beroep op de wet wegens gewetensbezwaren.
Een tweede speerpunt vormde de steun aan het bovengrondse en ondergrondse verzet van Spaanse anarchisten tegen Franco. Daartoe was door Wim en anderen het Actie Comité Solidair opgericht, dat geld inzamelde voor naar Frankrijk en België gevluchte Spanjaarden. Wekelijks drukte De Vrije de bulletins van het Front van Verzet over protest- en verzetacties in Spanje af ('Het is beter te sterven in verzet dan in een burgermansbed').
De derde speerpunt van De Vrije, het groeiend atoomprotest, nam al snel de belangrijkste plaats in. Er waren de Paasmarsen van het Comité voor de Vrede en de demonstraties van het Comité 29 november 1962 van Rudolf de Jong en anderen. In Engeland was er het Comité van 100 van Bertrand Russell met zijn radicale acties en het oprichten van een Nederlandse variant ervan hing in de lucht. Tegelijk waren er in allerlei steden ban-de-bom groepen ontstaan, die demonstreerden en bijvoorbeeld zitacties hielden. Het protest verspreidde zich als een olievlek en ook ontwikkelde het atoompacifisme zich, net als in Engeland, tot een breder antimilitarisme.
Wim: 'In het Provonummer van De AS heb ik verslag gedaan van de demonstraties en andere acties tegen kernwapens waarin ik in het begin van de jaren zestig deelnam. Wat mij toen het meest verbaasde was het aantal jeugdige deelnemers aan die protesten. Na een sitdowndemonstratie in de zomer van 1962 op het Buitenhof in Den Haag werd iedereen gearresteerd. Op het politiebureau werd proces-verbaal opgemaakt en het viel me op dat veel van die jongeren, onder wie veel jonge vrouwen, naar huis mochten bellen. Wat was het geval? Minderjarigen moesten door pa of ma afgehaald worden. Verder frappeerde me het "nette spreken". Hier had ik niet te doen met het gewone volk of met nozems, maar – met enige overdrijving – met de betere stand, met studenten. Een verschijnsel dat me al bij eerdere demonstraties en anti-atoombommarsen was opgevallen.'
'Bij die protesten kwam ik in contact met Haagse jongeren als Gert-Jan van

der Hout en Roel van Duijn, en later ook met de Amsterdammer Wim Mulder, die naar eigen zeggen vroeger voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst had gewerkt. Zij gingen alle drie – de een wat eerder dan de ander – meewerken aan De Vrije. Vooral Wim Mulder was actief. Hij vertaalde veel uit buitenlandse anarchistische bladen en voorspelde dat dit verzet van jongeren tegen kernwapens zou uitmonden in een wederopleving van het anarchisme. Daar kreeg hij dus al spoedig gelijk in.'

'De Vrije was onmiskenbaar op de goede weg, werd steeds informatiever en actueler. Zo schreef onze Belgische medewerker J. de Smet al over Herbert Marcuse toen deze nog volstrekt onbekend was bij een groter publiek en vanuit Hamburg schreef onze jonge correspondent Uwe Timm, die nu een van de grootste Duitse romanschrijvers is. Ook de activiteiten van Jil de la Rie, die tekeningen, artikelen en gedichten bijdroeg, kwamen het blad ten goede. Hij publiceerde onder andere ook onder het pseudoniem Li Tse. Verder gaf De Vrije allerlei brochures uit, bijvoorbeeld *Rapport aan het volk. De nucleaire oorlog zoals die er uit zou zien*, vertaald uit het Engels, en een herdruk van *Anarchisme* door Paul Eltzbacher die we in afleveringen uitbrachten.'

4

De voorgeschiedenis en de geschiedenis van de Provobeweging is gedetailleerd beschreven door Niek Pas. Dat De Vrije in het algemeen en Wim in het bijzonder een sleutelrol in die aanloop tot Provo speelden mag sinds het verschijnen van het boek van Pas genoegzaam bekend geacht worden.

Roel van Duijn ging in de zomer van 1964 meewerken aan het blad, waarvoor hij veel vertaalwerk deed, ondermeer uit het Engelse maandblad *Anarchy* en kort daarop begon ik eveneens artikelen aan te leveren.

De woning van Wim en Annie in de Rotterdamse wijk het Oude Noorden werd steeds vaker een ontmoetingsplek en uitvalsbasis van allerlei jongeren, onder wie Roel en zijn vriendin Carla, Thom Holterman, een actieve Rotterdamse ban-de-bommer, Rob Stolk die in Zaandam het anarchistische blad *Barst* had uitgebracht en – vanaf eind 1965 – jongeren van de Rotterdamse provobladen *Desperado* en *Nieuwe Generaatsie*.

In januari 1965 trad bij De Vrije een redactieraad aan. Deze bestond naast Wim uit Zweitze Hofman, Gert-Jan van der Hout, Roel van Duijn en Arthur Mendes-Georges (pseudoniem van Georges Ides). Het blad dat al een jaar eerder maandelijks was gaan verschijnen, was gestoken in een sobere, maar karakteristieke zwarte omslag, die ontworpen was door de dienstweigeraar en graficus Kees van Dam. Kort daarop begon Van Dam een eigen bedrijf en vanaf de zomer van 1966 ging hij De Vrije in offset drukken, uitgevoerd in een kleiner formaat.

Wim: 'Na enkele weken spatte die redactieraad al uit elkaar. Hoewel er zeker ideologische meningsverschillen waren gaf de persoonlijke animositeit tussen Roel en Georges de doorslag. De aanleiding was een artikel van Roel over de restauranthouder Nicolaas Kroese met de titel "Klaas komt". Georges wilde het onder geen beding plaatsen, waarop Roel en Gert-Jan definitief vertrokken."

'Een paar maanden later was Provo voorpaginanieuws. Roels vondst van een eigentijdse déklasse, het provotariaat, was natuurlijk een aardige variant op de theorie van Kooijman die hij door

De Vrije had leren kennen. Maar ik ergerde me toch wel aan de arrogantie van Provo ten aanzien van de gewone man, het klootjesvolk.'

'Binnen De Vrije leefde veel kritiek op Provo en vooral Georges deed er alles aan om Roel en de zijnen af te branden. Maar er waren ook tegengeluiden. Mijn vriend Jil de la Rie schreef een artikel waarin hij het vierkant voor de provo's opnam. Op de Dam in Amsterdam verkocht hij enthousiast exemplaren van De Vrije aan jongeren.'

Samen met Georges en diens vrouw Gerda Ides vormde Wim voortaan de redactie, in 1966 uitgebreid met Hans Jar (pseudoniem van Hans Ramaer) en in 1967 met de in Nijmegen studerende Jan Bervoets. Onverminderd bleef Wim een grote bindende factor. Syndicalistisch angehauchte redacteuren als Mendes-Georges en Bervoets pasten uitstekend in het vanouds meer individualistisch georiënteerde blad.

In een terugblik op De Vrije in de jaren zestig heeft Jan Bervoets terecht opgemerkt dat Wim alles aan het blad gaf wat maar mogelijk was: 'Er is na hem geen redactiesecretariaat geweest dat zijn inzet en vooral zijn uithoudingsvermogen heeft geëvenaard'. En terugkijkend op dat decennium verzucht Wim nu dat hij het overigens regelmatig oneens was met sommige anarchisten die hij in het blad de ruimte gaf. En soms ook met jongeren die hem om advies kwamen vragen.

Wim: 'Het was in de nadagen van Provo, meen ik, dat er op een regenachtige avond een jongeman bij mij op de stoep stond. Joop Wilhelmus heette hij. Hij kwam uit Dordrecht en kocht weleens De Vrije. Een mooi blad, vond hij het, maar al snel bleek dat het hem om seks te doen was. Een blad met foto's en verhalen daarover wilde hij gaan uitgeven. Hoe moest hij dat aanpakken? Ik meen dat hij de naam ervan toen al bedacht had. In ieder geval gaf ik hem het telefoonnummer van onze drukker in Den Haag. En ja hoor, kort daarop verscheen het eerste nummer van het seksblad *Chick*.'

Het was overigens ook de tijd dat De Vrije veel publiciteit kreeg. Diverse kranten en opinieweekbladen schreven er waarderend over. In *Vrij Nederland* van 6 april 1968 bijvoorbeeld viel te lezen dat De Vrije steeds beter van kwaliteit en steeds informatiever was geworden. Overigens was de aanleiding toen minder positief. De Vrije was een financiële reddingsactie gestart omdat de toeloop van losse nummerkopers eerder geld kostte dan opbracht. De oplage groeide dan wel tot uiteindelijk zo'n 1500 exemplaren, uit de rode cijfers blijven was een permanent probleem.

Najaar 1968 stapte Arthur Mendes-Georges die jarenlang de meeste bijdragen aan het blad geleverd had uit de redactie. Het was een pijnlijke breuk die voortvloeide uit persoonlijke omstandigheden. Gerda Ides had een relatie gekregen met Marta Vooren en samen werden zij actief in de ontluikende lesbisch-feministische beweging. Ook De Vrije die zij uittypten en vormgaven, profiteerde van de publicistische activiteiten van beide vriendinnen. Het was overigens ook de tijd dat Roel van Duijn weer voor De Vrije ging schrijven. Wie zoekt naar de voorgeschiedenis van de Oranjevrijstaat en de Kabouterbeweging in 1969 vindt deze in De Vrije terug. De banden werden uiteindelijk verbroken toen Van Duijn zijn parlementair-politieke missie wat al te serieus ging nemen.

Zaterdag 12 November 1955. 3de Jaargang No 46.

VRYHEID

Red. D.van Tol.
Lindtstr. 64. R'dam
Adm. J.Bedeaux.
Polderl. 29b. R'dam.

Abonnementsprijs:
f.2.--- per kwartaal.
f.4.--- per halfjaar.
f.8.--- per jaar.
Losse nummers 15 cts.

Anarchistisch weekblad

DE VLEKKEN.

In de Dorotheenstrasse in Berlijn staat het gebouw waar vroeger de militaire academie in gevestigd was.
Beneden, op manshoogte, loopt een strook van graniet om het gebouw, steen naast steen.
Deze stenen zijn zeer bijzonder: ze zijn wit gevlekt, ze zijn van bruin graniet, en op vele plaatsen zijn ze zeer wit.
Waar komen deze hel witte vlekken op dat bruine graniet vandaan?
Zijn ze wit gevlekt? Ze moesten echter rood gevlekt zijn, want hier hingen tijdens de oorlog, de duitse verlieslijsten. Hier hingen, en haast elke dag weer anderen, die verschrikkelijke, eindeloze lijsten met namen, namen, namen. Ik bezit No een van deze documenten: hierop is nog zeer zorgvuldig aangegeven, tot welke troepenafdeling de gesneuvelden behoren, Weinig doden staan op deze eerste lijst, deze lijst is nog kort, deze allereerste lijst. Hoeveel er nog na deze eerste lijst verschenen zijn, dat weet ik niet, maar er waren er meer dan duizend tenslotte. Namen aan namen-en iedere keer betekent het, dat een mensenleven verloren is gegaan, of dat een mensenleven vermist is voor de naaste toekomst, of dat een mens licht of zwaar verminkt is.
Daar hingen zij, daar waar nu die witte vlekken zijn. Daar hingen zij, en er voor verdrongen zich de honderden zwijgende mensen, die hun liefste wezen daar "buiten" hadden en die sidderden, dat zij die enige naam onder de honderden namen die de lijsten bevatten, zouden ontdekken. Wat konden hun die honderden en honderden doden schelen- honderden en honderden mochten creperen, als "hij" er maar niet bij was ! En aan deze gevoelens is het mogelijk dat de oorlog zo kranig werd gevoerd.
Aan deze gevoelens is het te danken, dat het zo vier lange jaren kon gaan. Waren wij allemaal voor een opgestaan, als een man: zou het dan zo lang geduurt hebben? Men heeft mij gezegd, dat ik niet weet hoe een duitse man sterven kan. Och ik weet het wel. Maar ik weet ook, hoe de duitse vrouw wenen kan- en ik weet ook, dat zij nu langzaam tot besef komt, dat het langzaam tot haar doordringt waarvoor "hij" gestorven is. Waarvoor.....
Zout zou ik in de wonden willen strooien, ik wil de treurenden toeroepen: voor niets is hij gestorven, gestorven is hij voor een waanzin, voor niets, voor niets, voor niets.
In de loop van de jaren zullen de witte vlekken door de regen wel afgewassen worden, en dus verdwijnen. Echter, de anderen vlekken die zijn niet uit te wissen. In onze harten zijn sporen ingekrast, die nimmer vergaan. En elke keer, wanneer ik de militaire academie met de bruine granieten rand met de witte vlekken passeer, zeg ik tot mijzelf: beloof het jezelf, zweer het, werk, arbeid; zeg het tegen allen die je ontmoet, bevrijdt hen van de leugen dat ze zouden strijden voor de eer van een vaderland, maar dat ze moorden en vermoord worden tot moorders "glorie" van dat vaderland; verplicht ben je het aan de doden; de vlekken schreeuwen. Hoort gij ze ook ?

ZIJ ROEPEN: NOOIT WEER OORLOG !

Vertaald uit het Duits van Tucholsky 1920
door Picken.

++

DE MODERNE PSYCHOLOGIE en onze huidige samenleving.

In de levende natuur is het verschijnsel aanwezig van aansluiting der individuen tot ondersteuning en handhaving van het individueel leven.
Vele voorbeelden daarvan uit het dierenrijk bevestigen deze vooropstelling.
Het samenleven in kudden van olifanten, apen e.a. diersoorten heeft hetzelfde doel. Vogels verzamelen zich in gemeenschappelijke trek op zoek naar het verre broedland om daar hun jongen groot te brengen. Wilde buffels beschermen zich tegen roofdieren door een kring te vormen, om de vijand bij zijn aanval aan de scherpe horens te spietsen. Enz.
Plantkundigen beweren, dat ook planten

5

Misschien was de tweede helft van de jaren zestig, de tijd waarin De Vrije groeide en bloeide ook de tijd waarin Wim zijn beste artikelen schreef. In die periode 1964-1971 schreef hij zo'n vier artikelen per jaar, want een veelschrijver is hij nooit geweest. Het is niet toevallig de periode waarin de meeste van de in deze AS herdrukte artikelen gepubliceerd zijn. Het gaat dan om artikelen over Provo, over 1968, en over het 'wetenschappelijk' socialisme van Marx.
Verder schreef Wim in die tijd diverse keren over de opstanden in de Amerikaanse steden en de daaropvolgende repressie, over ontkerkelijking en atheïsme, over Zuid-Amerika, over de Spanjaard Federico Garcia Lorca, over het Oranjehuis, over Wilhelm Reich, over Max Stirner, over Camus, Sartre en De Beauvoir, en – bijna onvermijdelijk- over Piet Kooijman.
In 1971 werd besloten om de anarchistische krachten te bundelen. De Vrije en Recht voor Allen, het blad van de Federatie van Vrije Socialisten fuseerden tot het federatieblad *De Vrije Socialist*. Wim bleef redactiesecretaris, maar de verhoudingen tussen de redactie en het federatiebestuur lieten zoveel te wensen over dat Wim en ik het na een jaar voor gezien hielden.
Kort daarop, in de zomer van 1972, vroeg ik Wim om mederedacteur te worden van een nieuw op te richten anarchistisch tijdschrift. Met Arthur Mendes-Georges, Simon Radius, Rudolf de Jong en Boudewijn Chorus vormden wij het AS-redactiecollectief, zoals dat naar de mode van die tijd genoemd werd. Na enkele nummers werd de redactie uitgebreid met Anton Constandse en Thom Holterman, waarbij opvalt dat – misschien ook naar de mode van die tijd – het collectief geheel uit anarchistische heren bestond. Boudewijn Chorus verzorgde jarenlang de administratie en verzending van het blad. Medio jaren tachtig nam Wim deze taken op zich.
In De AS heeft Wim artikelen gepubliceerd over onder anderen Jan Börger, Piet Kooijman, Albert Camus, Reich en Hegel, over geld, macht en menselijke natuur, over antisemitisme, christendom en religie. Zo schreef hij in nummer 14 (1975) over het *kosmogonisch* karakter van de godsdiensten, hun verwevenheid met zonne- en maanmythen: 'De Christusfiguur toont treffende gelijkenis met zonnegoden uit het verleden.'
Als je ook kijkt naar de boeken die hij de afgelopen 35 jaar in De AS besproken heeft, en waarvan ik specifiek noem die over milieufilosofie, spinozisme en postmodernisme, ontstaat er zeker een beeld van de interessegebieden van Wim en van zijn inkleuring van het anarchisme als politieke filosofie.

6

Na zijn pensionering eind jaren tachtig keerde Wim terug naar zijn *roots*.
Wim: 'Na bijna dertig jaar ging ik me weer bezig houden met het denken van Jan Börger en diens tamelijk omvangrijke nalatenschap. Veel daarvan was nooit uitgegeven. Door mijn contacten met zijn zoon, de kunstschilder Jan Hendrik Börger en met Jan Vis, voorman van de vrijdenkers in het laatste kwart van de vorige eeuw, die ook goed bekend was met Börger en diens werk, kreeg ik het ongeordende archief van Börger in bezit. Ik heb toen de Jan Börger-Bibliotheek opgericht, om de cursussen en voor-

drachten die op stencil bewaard gebleven waren, te kunnen uitgeven. Ook reprintte ik talloze brochures van hem, veelal die met zijn filosofische uiteenzettingen maar ook de meer politiek georienteerde betogen uit de jaren dertig als *Communisme, anarchisme, nihilisme* en *Is het Fascisme en Nationaal-Socialisme logisch houdbaar?'*
'Je kan dat alles zien als een eerbetoon aan deze bijna vergeten Rotterdamse filosoof, die sterk beïnvloed was door Hegel, maar ook als een actualisering van diens visie op wijsgerige vraagstukken. Ik ben begonnen met voorwoorden bij en inleidingen op verzamelbundels met Börgers geschriften zoals *Het spookt in de Sint Jan!* Na verloop van tijd verwerkte ik die ideeën in een eigenstandige opvatting van anarchisme die ik *spiritueel anarchisme* heb genoemd. Zie mijn bundel van die naam uit 1999. Anarchisme is immers meer dan een theorie van maatschappelijke zelforganisatie, het vertegenwoordigt het stadium in de cultuur van volledige ontwikkeling van de mensheid als daadwerkelijk zelfbewustzijn.' 'Ik ben me ervan bewust dat de bibliotheek maar een kleine groep mensen weet te bereiken. Vanzelfsprekend vind ik dat jammer, maar daarom stel ik het des te meer op prijs dat Michiel Wielema in zijn mooie studie *Filosofen aan de Maas* uit 1991 plaats inruimde voor Jan Börger. Tenslotte heeft een hele generatie vrijdenkers en ook anarchisten, vooral die in Rotterdam en omstreken, enorm veel aan hem te danken gehad. Die mensen, onder wie nogal wat zonder veel schoolopleiding, maakten door zijn cursussen en geschriften kennis met allerlei aspecten van de cultuur; ze ontwikkelden daardoor een bredere visie op de wereld.'

In de jaren negentig ging Wim regelmatig over Börger publiceren in *De Vrije Gedachte* (nu: *De Vrijdenker*) en hield hij lezingen voor de vrijdenkers over de börgeriaanse filosofie en zijn eigen spiritueel anarchisme. Een aantal jaren terug werd hij mederedacteur van het vrijdenkersblad. Waarschijnlijk heeft het feit dat Wim zich zorgen maakt over de groei van de islam in Nederland en daarbuiten mede een rol gespeeld bij zijn keuze om actief te worden in de vrijdenkersvereniging. Al met al dus een terugkeer naar wat Wims leven indertijd ingrijpend veranderde. Misschien zou je kunnen stellen, zoals dat ook van toepassing was op de door hem zo zeer gewaardeerde Anton Constandse, dat Wim in de eerste plaats vrijdenker is en dan pas anarchist.

LITERATUUR

Buiten jaargangen van de tijdschriften *Vrijheid*, *De Vrije Socialist*, *De Vrije* en *De AS* is gebruik gemaakt van: Jan Bervoets, De Vrije (Socialist) 1960-1980, in *De Vrije* '90 jaar', nr 7/8, 1988 – Roel van Duijn, *Het witte gevaar. Een vademekum voor provoos*, Amsterdam 1967 – Kerst Huisman, *Ban de bom. De beweging tegen kernwapens*, 1960-1969, Amsterdam 1981 – Wim de Lobel, En toen kwam Provo..! Herinneringen aan de jaren zestig, in *De AS* 'Provo', nr 83, 1988 – Niek Pas, *Imaazje! De verbeelding van Provo 1965-1967*, Amsterdam 2003 – Henk Sebregts, *Anarchisme in Nederland: De Vrije Socialist. Van smalle marge tot brede visie 1945-1971*, doctoraalscriptie Amsterdam 1986 – Coen Tasman, *Louter Kabouter, Kroniek van een beweging 1969-1974*, Amsterdam 1996 – Guus Termeer e.a., *Dienstweigeraars. Over dienstweigering en verzet tegen het militarisme vanaf de eeuwwisseling tot nu*, Amsterdam 1984 – Hans Ramaer, *De piramide der tirannie. Anarchisten in Nederland*, Amsterdam 1977 – Woelige jaren (Gesprek met Wim de Lobel), in *De Vrije Socialist*, Zomerspecial 1978 – Maurits Schmidt, 'De mens is nu eenmaal gedoemd om vrij te zijn' (Gesprek met Wim de Lobel), in *de Volkskrant* 5 september 1988.

WIM DE LOBEL: 'SPIRITUEEL ANARCHISME LIGT IN VERLENGDE VAN LOGISCH DENKEN'

Dick de Winter

We zitten aan tafel in het dijkhuis van Wim en Annie de Lobel in Moerkapelle. Jaren terug heeft Wim het zelf verbouwd. Naast zijn drukke baan in de bouw. Een hele klus. Voor kijk je uit over een wijdse plas, een van de Rottemeren, waar eeuwen geleden veen gebaggerd werd. Achter uitzicht op Wims zelfgebouwde werkplaats, kantoor en garage, het begin van de Rotte die verder het land inloopt.Daar werd en wordt, aanvankelijk door molens, het polderwater geloosd. Onder de dakpannen kwetteren de mussen. Die heb je hier nog.

Het denken over ethiek, laten we het filosoferen noemen, begon bij Wim al vroeg. Op dertienjarige leeftijd op een wandeling met zijn vader vroeg hij hem indringend wie er nu gelijk had: zijn protestantse oma of wij, rooms-katholieken. 'Wij natuurlijk', had zijn vader geantwoord. Maar in Wim zou de twijfel 'als een onderaards stroompje' blijven voortstromen. God is goed, was hem ingeprent, maar 'het kwaad': hoe moest je dat plaatsen? En die aardige man uit de straat, die mank was. Waarom had God hem mank gemaakt. Wat had hij nou verkeerd gedaan? Op school maakte de leerkracht zich op een lacherige manier af van de evolutieleer. Hoe kon je dat nou denken, jongeman! Wij mensen afstammelingen van de apen? Wim was niet overtuigd door deze autoriteit.
Tot zijn eenentwintigste bleef Wim belijdend katholiek. Zo was hij opgevoed. En als jong bouwvakker bad hij trouw voor de schaft in de keet. Als hij in die tijd met zijn toenmalige verloofde getrouwd was, vertelt Wim, dan was hij beslist in dezelfde roomse tredmolen gebleven. Groot gezin en trouw aan de kerk en waarschijnlijk niet gelukkig. Maar zover kwam het niet.
In 1948 kwam hij op zijn werk in gesprek met een oudere maat, Koos Huizer.
Wim: 'Die zei: "Joh, God bestaat helemaal niet." Dat was iets wat ik me nooit had kunnen realiseren. Verder vertelde hij me het een en ander over de evolutieleer. Van de ene op de andere dag was ik er vanaf. Het was me door zijn gesprekken duidelijk geworden dat een persoonlijke God niet kan bestaan. De legpuzzel viel voor mij op zijn plaats.'
Op puur rationele gronden keerde Wim zich van de kerk af. Een jaar later was de breuk definitief.
Wim: 'Van Koos Huizer die marxistisch-anarchist, een soort radencommunist, was, heb ik veel geleerd. Bij hem las ik *De Vrije Socialist*. Ja, die kon ik niet bij mijn ouders thuis laten bezorgen. Ik wilde niet nog meer herrie. Ik werd als afvallige toch al voor gek versleten.'

'Wat ik daarnaast deed? Lezen, lezen en nog eens lezen. Vergeet niet, ik heb alleen lagere school gehad en een vakopleiding tot timmerman. Ik las *Kracht en Stof* van Büchner, de *Max Havelaar* van Multatuli en van dr J.H. Post *De wieg der mensheid*. Dat was een rijk geïllustreerd boek met interessante prehistorische tekeningen.'

JAN BÖRGER

'Koos Huizer gaf me nog wel de raad mee dat ik niet van de zwarte kerk in de rode kerk terecht moest komen. Hij vond dat ik "filosofisch" dacht en redeneerde. Maar ik wist niet eens wat dat allemaal precies betekende. Hij verwees me naar de Rotterdamse filosoof Jan Börger. Toen ik de kerk uitstapte was de eerste vraag die ik voor mezelf wilde beantwoorden: wat betekenen die *Evangeliën* nou precies? Bij Jan Börger werd dat op een voor mij zeer bevredigende manier uit de doeken gedaan. Hij gaf een filosofische verklaring. Die berust op "waarheid, verbeelding en verdichting"; geen godsdienst en kerk, dat is er later van gemaakt. Börger had door begripsmatig analytisch doordenken van de intuïtieve wijsheid en waarheid waarmee de *Evangeliën* zijn geschreven, die tot in de kern doorgrond. Daarmee kon ik het volkomen eens zijn.'

Met de ontdekking van de filosoof Jan Börger was een nieuwe belangrijke fase in het denken en het leven van Wim aangebroken. Het zou hem een kleine tien jaar die vastheid van richting geven waarnaar hij zo op zoek was.

Wim: 'In 1951 zijn Annie en ik getrouwd. Ze heeft me gelukkig altijd gesteund. Ik heb ook veel aan haar te danken. Naast een abonnement op *De Vrije Socialist* nam ik ook een abonnement op *De Dageraad* van de vrijdenkers. Ik ging naar lezingen waar bijvoorbeeld Willem van Iependaal sprak.'

Via de cursussen die Wim volgde bij Jan Börger kwam hij in contact met Rotterdamse anarchisten.

Jan Börger was op 5 december 1888 in Rotterdam geboren. Hij werd voor het laatst predikant in de Sint Janskerk in Gouda. In 1928 keerde hij de kerk de rug toe. Hij hekelde op de kansel de hypocriete houding van de rijke boeren ten opzichte van de armen. Zij zouden de christelijke leer slechts op zondagochtend belijden maar niet in de praktijk brengen. Dat zette kwaad bloed. Jan Börger kreeg eervol ontslag. De reden: zijn preken werden te filosofisch gevonden.

Hij ging naar Rotterdam om daar voortaan filosofie te doceren. Nu vanuit zijn eigen school, het Logos Verband. Börger grondde zijn filosofie onder andere op de Duitse filosoof Hegel. Het denken binnen de kritische theologische 'Hollandse Radicale School' was daar ook een neerslag van. Allard Pierson en de gebroeders Van den Bergh van Eysinga die ook als dominee een kritische houding hadden aangenomen, waren de grondleggers. Ook de Leidse filosoof, hoogleraar en hegeliaan Bolland, was een belangrijke exponent.

Maar wat is nu de link tussen de filosofie van Jan Börger en het anarchisme?

Wim: 'Dat heeft alles te maken met Jan Börger. Lees bijvoorbeeld maar zijn *Communisme, anarchisme, nihilisme*. Voor mij is interessant dat Börger het anarchisme vanuit een spirituele invalshoek beredeneerde en in mindere mate vanuit een maatschappelijke context. In filosofische termen wil dat zeggen dat wanneer er redelijk en logisch gedacht wordt het denken zichzelf objectiveert. Logisch denken vereist zelfdiscipline, immers er wordt afstand gedaan van subjectieve opvattingen en gevoelens.'

Wim haalt Aristoteles aan. Die heeft al gewezen op de zelfobjectivering van het denken ('denken over denken') en het bewustzijn. Hij sprak van 'anarchos kosmos'.

Wim: 'Met andere woorden, de kosmos bestuurt zichzelf, berust op zelfwerkzaamheid. De logisch filosoferende mens is daarom deel van het geheel en valt daar ook mee samen, staat tot dat geheel (kosmos) in een dialectische verhouding. Pas wanneer de mens zichzelf en de kosmos (natuur) begrijpt kan de maatschappij werkelijk in orde komen. Een van Börgers bekende uitspraken, waarbij hij deels Marx citeerde, is: "Het maatschappelijk zijn bepaalt het bewustzijn – totdat het bewustzijn het maatschappelijk zijn gaat bepalen". Jan Börger meent dat de maatschappij niet in orde is. Maar hij vindt wel dat we moeten trachten die zo goed mogelijk in te richten. Dat wel.'

Börger was een maatschappijcriticus, stelt Wim. Hij verwachtte, toen al, weinig heil van de toenemende egocentrische individualisering. Börger was ervan overtuigd dat de kapitalistische maatschappij mensen uit elkaar drijft. Daardoor zullen genegenheid en solidariteit vervlakken en misdaad en egoïsme welig tieren. Hoe kon dan de mens waarlijk vrij worden? Die vrijheid zocht Jan Börger net als Hegel 'in de Geest'.

Wim: 'Het Rijk van de Geest is het Rijk van de Vrijheid. Dit in tegenstelling tot Karl Marx die Hegel "op zijn kop" zette en verkondigde dat de filosofen de wereld wel willen verklaren maar dat het er juist om ging die wereld te veranderen. Ik ben het oneens met Marx. Net als Jan Börger vind ik dat het menselijk bewustzijn een kosmische inhoud heeft. Wij mensen zijn kosmisch, het bewustzijn is bepalend. Ons bewustzijn functioneert zelfstandig, zèlf. Denken vanuit de Logos (ofwel de logica) maakt de mens vrij. Dat betekent namelijk bevrijding van eigen subjectieve opvattingen. Dat leidt tot zelfregulerend vrijdenken en zelfwerkzaamheid, bijvoorbeeld in de plotselinge inzichtelijke inval. En dat krijgt weer gestalte in het anarchisme. Hier ligt wezenlijk mijn aansluiting bij het anarchisme, kosmisch gezien.'

Wim vat samen: 'De werkelijk vrije mens is koning maar zichzelf ook onderdaan. Wetenschap, filosofie en de zienswijze van de Hollandse Radicale School hebben mijn leven ingrijpend bepaald en al vrijdenkend inhoud gegeven.'

Door zijn anarchisme, zijn spiritueel anarchisme, noemt Wim zich 'een gelukkig mens'.

Wim: 'In de tijd van Provo hebben we profijtelijk meegelift. Maar als anarchist zag ik toen niks in dat provotarische homo ludens-gedoe. Oké, de autoriteit werd van zijn voetstuk gestoten. Maar met 'de vrijheid' konden ze niet omgaan. Vrijheid was voor hen burgermans vrijheid. Ik heb altijd kritiek gehad op dat gedoe met veel vrouwen, veel eten, veel neuken en veel drugs. Zuinigheid, ja, daar kan ik van genieten. Maar dat is bij veel mensen weg. Net als Jan Börger zeg ik: de maatschappij moet je veranderen, je moet er aan werken. Het kapitalisme zet mensen maar aan tot consumeren en lenen. Het moedigt het verkeerde gedrag aan.'

'De wereld zal nooit ideaal worden. Ik geloof ook niet meer dat het ooit beter wordt. Of dat het failliet van het anarchisme is? Misschien wèl, als maatschappijbeschouwing. Maar krachten "van onderop" blijven belangrijk. Daar blijf ik van overtuigd. Onrecht moet zo veel als mogelijk beperkt worden.'

Anarchisme, meent Wim, is ook de maatschappelijke consequentie van vrijdenken. Voor hem gaat het bij anarchisme meer om het intellectueel denken dan om klassenstrijd. Hoe het anarchisme dan gerealiseerd kan worden? Wim is er niet optimistisch over.

BAKOENIN, TOLSTOJ EN CAMUS

Wim: 'Jazeker, ik ben beïnvloed door Bakoenin. Weet je trouwens dat hij nog een tijdje jong-hegeliaan geweest is? Ik las Bakoenin. Maar vooral ook Tolstoj. Bij hem zag ik bevestigd wat ik al eerder ontdekt had: God is een kracht, geen persoon meer.' Jan Börger is trouwens, merkt Wim op, nog in sterker mate door Tolstoj beïnvloed dan door Hegel.

Wim noemt zich dialecticus, börgeriaan en spinozist. Maar Anton Constandse wees toch de dialectiek af, alleen religieusanarchisten hingen die toch aan?

Wim: 'Je weet toch wel dat Anton Constandse een tijdje bollandist geweest is en dat hij Jan Börger prijst. Hij noemt hem "een rein apostel", ja zelfs "voor onze tijd een profeet". Pas later heeft hij daar afstand van genomen. Ik weet het: die bollandisten kwamen in de jaren dertig in gevaarlijk vaarwater terecht.'

Met Spinoza vereenzelvigde Jan Börger de begrippen God en natuur, betoogt Wim. Maar Börger verruimt die gedachte door te spreken van de vermenselijking van de natuur. Börger stelt ook principieel dat het wijsgerig denken atheïstisch is. De werkelijkheid heeft immers geen maker; zij is in zich zelf gegrond.

Wim: 'Religieus wil voor mij niet zeggen dat je godsdienstig bent. Je kunt tussen religieus en godsdienstig geen is-gelijk-teken zetten. Ik zie het religieuze als kosmisch. Zo beleef ik het.'

In 1959 haakt Wim af bij Jan Börger. Hij ondergaat in die periode sterk de invloed van Albert Camus. Die valt Hegel wel niet af in zijn werken, maar prijst hem ook niet aan. Camus kijkt meer naar het menselijk handelen. En op dat moment kijkt Wim sterk met hem mee. Wim schrijft in de periode 1962-1964 veel over Camus, en over Simone de Beauvoir en Jean-Paul Sartre. Later neemt hij afstand van Sartre.

Maar omstreeks 1989 keert Wim terug bij Jan Börger. Aanleiding is het boek van E. O. van Gennep, *De terugkeer van de verloren vader*. De hoofdpersoon keert na bladzijden lang zinvolle kritiek op de christelijke kerkleer toch terug in de schoot van dat instituut. Wim ervaart dat als uitermate schokkend. Hij is ervan overtuigd dat alleen via het logisch denken, de filosofie, het wezen van de kosmos doorgrond kan worden. Dat brengt hem weer, en nu definitief, bij Jan Börger. Voor Wim houdt logisch denken in: spiritueel denken. En in het verlengde daarvan: spiritueel anarchisme.

Hij richt zich nu met volle energie op de oprichting van een *Jan Börger-Bibliotheek*. Hij speurt overal naar literatuur. Als eerste kopieert hij de *Evangeliën*. Ook ander werk van Jan Börger volgt, wordt gekopieerd en ingebonden. Als Jan Vis zijn ongeordend archief dat hij over Jan Börger bezit, aan hem overdraagt, ordent en catalogiseert hij dat. Het levert inspirerende nieuwe contacten op met studenten en filosofen. En dat gebeurt ook op de diverse boekenmarkten waar Wim, naast de afleveringen van *De AS* en andere anarchistica, met zijn 'eigen' boeken en brochures staat.

In zijn werkplaats achter zijn huis produceert Wim al jarenlang zijn eigen boeken en literatuur die in elke aflevering van De AS apart vermeld staan in de *Jan Börger-Bibliotheek*. In die ruimte, te midden van moderne reproductieapparatuur treffen we hem aan. Tussen boeken en foto's. Natuurlijk een van Jan Börger. Wim verzet nog steeds met grote voldoening – en bescheiden – bergen werk. Hij is dan wel tachtig, maar dat is hem niet aan te zien.

ANARCHISME OP DE HELLING?

Wim de Lobel

In het Provonummer van De AS (nr 83, 1988) blikte Wim de Lobel onder meer terug op zijn kennismaking met Roel van Duijn en het ontstaan van de Provobeweging. Zoals bij meer anarchisten had het verstrijken van de tijd hem milder doen stemmen. De Vrije, waaraan Van Duijn als medewerker en redacteur enige tijd verbonden was geweest, stond aanvankelijk ronduit kritisch ten opzichte van Provo. Wim vormde daarop geen uitzondering, maar hij zag ook positieve kanten aan die beweging, zoals blijkt uit een artikel in De Vrije nr. 3 (1966), waarvan hierna een fragment volgt.

Het feit ligt er dat de provo's vele roeiboten hebben doen losslaan. Toch meen ik dat zij moeten oppassen zich niet in een isolement te drijven, door bij herhaling af te geven op het door hen genoemde 'klootjesvolk'. Het gaat er niet om in theorie gelijk te hebben, en dit om te zetten in praktische uitvoering. Feit is dat de massa 'klootjesvolk' niet bewust denkt, doch impulsief reageert op parolen, slogans en ontwikkelingen, die 'in' plachten te zijn. Het is fout bij voorbaat een positief reageren de pas af te snijden. Hen door allerlei kwalificaties tegen zich in het harnas te jagen, is mijns inziens een foute instelling, ondanks dat men door de provoleer in het gelijk wordt gesteld. Tevens ben ik van mening dat te veel het accent ligt op het uitlokken van relletjes in plaats van het voeren van een meer constructieve agitatie: het maakt op mij een nogal onvolwassen indruk ('dit in geestelijke zin'). Nu weet ik wel, als een libertair oog in oog staat met zijn natuurlijke vijand, de politieagent – verlengstuk van autoriteit en dictatuur – emoties hem parten kunnen spelen en aanleiding kunnen zijn tot fikse knokpartijen.

En momenteel zijn we aangeland in een stadium dat, wat er ook gebeurt, het provo's zijn die obstructie plegen, of ze nu wél of niet erbij betrokken waren. Hierbij denk ik bij voorbeeld aan die tiende-maartaffaire, die volgens de persmuskieten een provorel heette, terwijl juist de provo's niet de boventoon voerden. Maar gelukkig misschien voor Provo kwam er ook voor haar een positief geluidje uit de reactionaire hoek, bij monde van minister-president Cals, die op een rumoerige KVP-verkiezingsbijeenkomst opmerkte, dat hij een nadrukkelijk onderscheid maakte tussen diegenen die echt van een anarchistische gedachte waren uitgegaan en een groep op relletjes beluste meelopers.

Mijn tegenzin ten opzichte van de provofilosofie berust daarin dat het een prediking is van een zelfkantromantiek. Mijn behoefte zou ik tot een minimum moeten beperken. Ik zie niet in waarom. Omdat ik een slaaf van de consumptie dreig te worden? Een foutieve benadering van het probleem. Zo lees ik bij voorbeeld dat bouwvakkers kleine kapitalistjes dreigen te worden. Als ik hier even doorredeneer in de trant van Provo, dan doet mijns inziens een bouwvakker – of wie dan ook – die zijn inkomen weet op te voeren buiten de toegestane proporties, evenveel afbreuk aan

het economische beleid als iemand die weigert te werken. En laat ik hier voor mij vaststellen, dat de mens op luxe is aangewezen juist omdat hij een creatief wezen is, daar hij van zijn oorspronkelijke natuurstaat tot cultuurdrager is geworden. Die creativiteit en gevoel voor luxe laat zich moeilijk verklaren. Herbert Read, kunsthistoricus en voorvechter van de moderne kunst, merkte eens op: ‘De psychologische redenen welke een kunstenaar (en de kunstenaar is Ieder van ons) ertoe brengen zich in vormen uit te drukken zijn duister, doch ongetwijfeld zullen ze psychologisch verklaard kunnen worden. Maar wat er ons toe brengt om onnodige knopen aan onze kleren te naaien, en onze sokken bij onze dassen of hoeden of jassen te laten passen, wat ons de klok in het midden van de schoorsteen doet plaatsen en de peterselie rondom het koude schapevlees doet schikken, dat zijn de primitieve en niet aangeleerde roerselen van het instinct, die ook de kunstenaar zijn motieven in een bepaald patroon doet rangschikken.’

Het is voor mij onzinnig om een soort van pauperisme en gootcultuur te lanceren. De vrijheid van het oerwoud laat ik vallen voor de mogelijke vrijheid in de geciviliseerde samenleving met al haar geneugten en praktische toepassingen van het technisch kunnen. Hier ligt ook het kernpunt waarom het gaat. Het principe van het fietsenplan als collectief vervoermiddel bij voorbeeld kan ik ten volle onderschrijven. Maar hier signaleer ik weer de simpele verlangens van de provo. Waarom een witte fiets. Wie wil fietsen: fietst! Dat moet hij of zij weten! Zelf ben ik echter de mening toegedaan dat, ook wanneer ik geen glaasje op heb, ik mij kan laten rijden. De steden zouden er toch meer bij gebaat zijn dat het openbaar vervoerswezen gecollectiviseerd zou worden, zodat een ieder vrijelijk gebruik daarvan kan maken. Ik geef hier de verzekering dat heel wat auto’s zouden blijven staan indien dit in toepassing werd gebracht, zij het dat het openbaar vervoerswezen wat efficiënter wordt aangepakt. Daarom witte bussen en trams, aangepast aan de moderne tijd!
Dat de provo’s nu vanwege hun fietsenplan willen deelnemen aan de gemeenteraadsverkiezingen vind ik een enormiteit. Het parlementarisme is een oud, afgezaagd steriel strijdmiddel, dat alleen maar statusklantjes kweekt. Men leze hierover de memoires van Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, maar eens op na.

Wat de collectivisatie betreft, er is veel meer dat daarvoor in aanmerking komt. Eerst dit echter. Voor mij ligt het namelijk zo, dat zolang de mens in zijn technisch kunnen te kort schiet om in bepaalde behoeften te voorzien, wij opgescheept blijven zitten met allerlei ‘regelaars’, zoals de staat en zijn overheidsdiensten, die zich bemoeien met het verdelen van de tekorten, of dit nu brood of dameskousen betreft, dat doet er niet toe. Die tekorten brachten met zich mee dat men de waarde in geld ging uitdrukken, omdat goederen verhandeld moeten worden; dit vergemakkelijkt de transactie, maar ook de zwendel. En iedere dag ervaren we het weer, dat de zogenaamde ‘regelaars’ de vetste brokken naar zich toe halen en een groot deel van het arbeidspotentieel versmijten aan zinloze bewapening en aanmaak van goederen van inferieure kwaliteit.

BIJ DE ILLUSTRATIES
Pag. 8: *Vrijheid* 12 nov. 1955; pag.17: voorkant pamflet, uitgave *De Vrije*, ca 1965; pag. 25: Jil de la Rie verkoopt *De Vrije* op de Dam, Amsterdam, ca 1967; pag. 30 ontwerp en tekening Arthur Mendes-Georges in maandblad *De Vrije*, diverse nummers, 1968; pag. 35: plakmotto *De Vrije*, ca 1966, ontwerp Arthur Mendes-Georges (geïnspireerd door de Amerikaanse hippieleus ‘Make love, not war’); pag.39: plakmotto Anti-Militaritisch Comité van *De Vrije*, 1962; pag. 44: het eerste nummer van het maandblad *De Vrije Socialist* van de federatie van Vrije Socialisten, 1971.

GERICHT ANARCHISME

Wim de Lobel

Geschreven nog vóór de Parijse meidagen van 1968 en gepubliceerd in De Vrije *nr. 7 (1968) voorspelt Wim de Lobel in dit artikel de (verdere) opkomst van libertair links in Europa. Tevens analyseert hij wat revolutionairen te doen staat. Kortom, ideeën over een anarchisme, dat in die dagen geen utopie leek te blijven.*

1

De opzienbarende gebeurtenissen vandaag de dag laten zien, dat de linkse revolutie geen utopie behoeft te zijn. Vooral de studentenrevolten breiden zich als een olievlek uit in de westelijke zowel als de oostelijke landen van Europa en trekken sterk de aandacht.
De sterke morele verontwaardiging, die in aanvang gericht was tegen de atomaire verschrikkingen, heeft nu een brede bedding gevonden in haar protesten tegen de Vietnam-oorlog, de ellende en uitbuiting van de Aziaten en Latijns-Amerikanen, en een sterke oppositie doen ontstaan tegen het groeiende fascisme, dat zich als een surrogaatmiddel presenteert tegen de crisisverschijnselen van het kapitalisme en haar moraal, doch in wezen een opschroeven van de autoritaire macht is.
Hadden wij anarchisten meer en meer de schijn tegen ons een wereldvreemde ideologie aan te hangen, die nog slechts door een steeds kleiner aantal zonderlingen werd beleden, nu blijkt ineens, dat het anarchisme op een groeiende belangstelling kan gaan bogen. Vanwaar deze intentie?
Wij kunnen gelukkig constateren, dat het groeiend onbehagen niet een verzandend opportunisme is, doch een wezenlijk zoeken naar nieuwe wegen. Een Rudi Dutschke bijvoorbeeld zegt letterlijk, dat het niet om verbeteringen gaat, maar om een verandering van het systeem. Het jargon van de revolutionairen begint gemeengoed te worden: onteigening en vorming van raden zijn weer gevleugelde woorden geworden, en de minachting voor de autoriteit groeit met de dag.
Het gaat echter niet alleen om afbraak en vernietiging, maar ook om alternatieven, die haalbaar zijn. Het is niet moeilijk zich een schone anarchistische toekomst voor te stellen. De vraag is echter: wat zijn er voor mogelijkheden om dat beeld waar te maken? Het heeft namelijk geen zin om te hopen op de onbaatzuchtigheid en de goede wil van ieder mens, of anders gezegd: te gokken op de vermeende natuurlijke goedheid van de mens, die alles als vanzelf wel zal oplossen.

Beter is om na te gaan, in hoeverre het mogelijk zou kunnen zijn díe maatschappelijke voorzieningen te treffen, waarvan wij kunnen veronderstellen, dat daarop in het algemeen positief gereageerd zal worden. Zaak is het, dat de tegenstelling macht (rijkdom) en onmacht (armoede) opgeheven wordt; dit is de kern, waar alles om draait. Tezelfdertijd dienen wij echter te bedenken, dat macht en onmacht ook hun psychologische zijden hebben en daarom niet alleen vanuit economisch oogpunt bezien kunnen worden: sterke geldingsdrang en machtswellust tiranniseren nog steeds de wereld.

Anarchisme wil macht, die voortkomt uit willekeur, haar kracht ontnemen om zo tot een algemeen aanvaardbare samenleving te geraken. Een eerste vereiste is, de economische basis, dat wil zeggen het bezit (dat sterke aanleiding geeft tot consolideren van macht en uitoefening daarvan) te doen verdwijnen, met andere woorden te komen tot onteigening! Het in particuliere handen zijn van grondstoffen en productiemiddelen dient afgewezen te worden, omdat dit leidt tot de zo gewraakte machtsconcentraties. Logischerwijs vallen hier natuurlijk buiten de persoonlijke eigendommen, die van node zijn om tot een eigen leefklimaat en behoeftebevrediging te komen.
Er dient hier overigens wel vastgesteld te worden, dat we niet alle persoonlijke invloed, of misschien wel macht, moeten bestrijden, om de doodeenvoudige reden, dat wij daar niet zonder kunnen. Er zijn nu eenmaal dominerende persoonlijkheden, die hun stempel drukken op de ontwikkeling en wier ontdekkingen, ideeën, organisatietalent en capaciteiten moeten worden geaccepteerd. Wel echter zal er van een gezonde basis moeten worden uitgegaan, die het mogelijk maakt een eventueel toenemende groei van macht in te tomen en te controleren. Daarom moet als eerste gulden stelregel ook gelden, dat ten alle tijde van onderop kritiek kan worden geleverd – kritiek, die ook au sérieux moet worden genomen.
Verwerkelijking van deze punten houdt in een sociale en geestelijke revolutie. Dat dit niet alleen een zaak van de arbeiders is, bewijzen de acties en protesten, die vooral van de studenten, kunstenaars, intellectuelen en in het algemeen politiek geëngageerden uitgaan. In de industrieel ontwikkelde landen is het protest, de revolutie, meer een zaak van intelligentie en/of morele verontwaardiging geworden. Want het gaat niet meer om het afdwingen van bepaalde consessies, maar om een verandering van het systeem, en dit vereist intelligentie: er moet over nagedacht worden wat de mogelijkheden zijn om tot een nieuwe structuur van de maatschappij te komen. Destructie zonder nieuwe denkbeelden betekent: blinde terreur. De revolutie in de geesten zal dus gepaard moeten gaan met propaganda en het geven van parolen. Duidelijk zal moeten worden uiteengezet, hoe wij ons een nieuwe maatschappij voorstellen. Deze ideeën zullen ook in de vorm van stencils en brochures in grote aantallen moeten worden verspreid, vooral tijdens acties en demonstraties. Want de brede massa is te mobiliseren met duidelijke parolen. Wel dient ervoor gewaakt te worden niet te vervallen in een leiderscultus, zoals deze zich bijvoorbeeld manifesteert in het meedragen van portretten van bekende politieke figuren tijdens demonstraties. Revolutie maken moeten we in de eerste plaats zelf.

2

Laten we stellen, dat er een revolutie is uitgebroken, die zich steeds meer uitbreidt. Hoe dan te handelen? Onteigening is punt één. Gehoorzaamheid en onderdanigheid zullen zijn verdwenen. De bedrijven, laboratoria, communicatiemedia, scholen en universiteiten zullen zijn bezet, en men zal overgaan tot het stichten van raden, en het houden van discussies over de vraag, hoe de zaken

nu gerund zullen moeten worden. Een belangrijke rol hierin spelen de pers, tv en radio, die aan de bevolking voorlichting kunnen geven.
Aanvankelijk zal er wel een revolutionaire voorhoede zijn, die de vitale organen van de samenleving controleert. Indien echter de revolutie vaster voet aan de grond krijgt, zal deze voorhoede overbodig worden. Belangrijk is, dat voorlopig alle productie en het werk, dat direct met de consument te maken heeft, door blijft gaan. Zij die daarin reeds leidende functies vervulden, kunnen deze taken blijven vervullen als zij dat wensen, hoewel zij natuurlijk verantwoording schuldig zullen zijn aan de raden. Ieder heeft echter het recht van zijn of haar kunnen blijk te geven bij de op- en uitbouw van een nieuwe samenleving.

Er zal een net van raden ontstaan. Deze moeten we beslist geen arbeidersraden noemen, want de raden zullen zich uitstrekken tot alle geledingen van de maatschappij, zowel tot de fabrieken als de wetenschappelijke instituten en de universiteiten – een intentie, die thans reeds aanwezig is. Al deze raden zouden in federatief verband tot samenwerking kunnen overgaan en afgevaardigden kunnen benoemen voor het leggen van de nodige contacten. Deze afgevaardigden hebben een verantwoordelijke functie, omdat zij de gang van zaken in de hele maatschappij kunnen overzien en zodoende tot planning en coördinatie kunnen komen en adviezen kunnen geven.
In tegenstelling tot het verleden hebben echter de coördinerende centra niet de macht, doch berust deze bij de federaties, de mensen aan de basis.
Een tweede belangrijk punt is de economische vrijmaking. In ons tijdperk van toenemende industrialisatie, mechanisatie en de ontwikkeling van electronische appararatuur (computer) is de mogelijkheid geschapen de krapte aan goederen van vitaal levensbelang te doen omslaan in overvloed en bestaanszekerheid voor iedereen te garanderen. Dit is eigenlijk al een revolutie op zich en biedt wijde perspectieven. Aan de handel in basisgoederen voor de consument kan namelijk een einde komen, evenals aan de daaraan verbonden privileges. Want omdat er genoeg is, zal ieder het recht hebben te nemen wat hij of zij nodig heeft om te kunnen leven.
Een belangrijke conclusie, die hieruit te trekken is, moeten we hier even aanstippen, namelijk de onafhankelijke positie, die de vrouw, welke kinderen heeft, gaat innemen ten opzichte van de man.

Een derde punt is de afschaffing van het geld en de goudstandaard. De goederen, die niet direkt met de natuurlijke levensbehoeften te maken hebben, zullen door een distributiesysteem tot de consument gebracht worden. Dit betekent dus, dat men niet iedere week een andere auto kan gaan halen, omdat men geen zin heeft om zijn wagen te wassen. Het is hopelijk duidelijk, wat hier wordt bedoeld. Excessen moeten zoveel mogelijk vermeden worden. Wij moeten daarin niet te pessimistisch zijn, want de corrigerende invloed, die de mensen onderling op elkaar uitoefenen, behoeft niet onderschat te worden.

3

Een ander punt vormen de grondstoffen, die nodig zijn om het productieapparaat gaande te houden. Deze zullen door ruil en uitwisseling daar moeten komen waar ze nodig zijn. Ook de producten zullen door uitwisseling gedistribueerd worden. Dat er een enorme hulp verleend moet worden aan de zogenaamde ontwikkelingslanden om de mensen daar op een gelijk maatschappelijk niveau te brengen, is vanzelfsprekend.
Daarom is een revolutie in de geïndustrialiseerde wereld véél belangrijker dan die, die nu gaande is in de ontwikkelingslanden van bijvoorbeeld Latijns-Amerika. De industrie is de springplank om tot een totale maatschappelijke omwenteling te komen, omdat daarin de mogelijkheden liggen om een einde te maken aan het tekort aan goederen van vitaal levensbelang zoals bijvoorbeeld voedsel.

Waar de revolutie de volkeren heeft bevrijd, zullen de grenzen verdwijnen. Hooguit kan er sprake zijn van natuurlijke grenzen van etnologisch karakter, hoewel ook die in de toekomst wel meer en meer zullen vervagen door assimilatie – een proces, dat eigenlijk al aan de gang is.
Dit is natuurlijk maar een eenvoudige schets. Het is begrijpelijk, dat door een revolutionaire omwenteling in feite alles op de helling gaat.
Het kapitalistisch principe van het maken van winst bijvoorbeeld komt te vervallen. Daarvoor in de plaats treedt het produceren, het studeren, de research etcetera etcetara voor het algemeen belang en nut, door Kropotkin 'het wederkerig dienstbetoon' genoemd. Onderwijs, pedagogie, psychologie, sociologie, seksualiteit, moraal en alle andere takken van de geestelijke en lichamelijke verzorging zullen in het teken staan van ongedwongenheid, een openheid gericht op een maximale vrijheid. Voor de specialisten onder de libertairen ligt hier de taak om deze facetten nader uit te werken en toe te lichten.

4

De verwezenlijking van deze richtlijnen hangt in de eerste plaats af van de propaganda. Een propaganda, die eigenlijk alle bevolkingsgroepen zou moeten bereiken, ja zelfs het leger en politieapparaat. Wat de laatste betreft, zowel de politie-agent als de soldaat moet zijn ware positie van slippendragers van het kapitaal en willekeurig gezag duidelijk worden gemaakt. Op beiden echter is niets aan te merken, als zij helpen de revolutie te verdedigen. Dat hier een teer punt wordt aangeraakt, behoeft geen nader betoog. Hoewel wij tegen het militarisme zijn en dienstweigering voorstaan, is het toch een niet weg te cijferen feit, dat de soldaat er is. En wie zegt ons, dat de revolutie in de geïndustrialiseerde landen niet met geweld gepaard zal gaan? In Amerika is al bewezen, dat guerrilla in de stad geen onmogelijkheid is. Daarom is het beter het leger en politie-apparaat uit te hollen ten gunste van de revolutie, zodat de machthebbers op een gegeven moment niet zeker meer zullen kunnen zijn van deze instituten. Ook dit is een vorm van ondermijning, die de gezagscrisis zal verhevigen.
Taak is in eerste instantie, de geschetste gang van de revolutie nader en preciezer uit te werken en door propaganda de bevolking voor te bereiden op de komende veranderingen. De mensen dienen te weten waarover het gaat, zodat een zo groot mogelijke medewerking is te verwachten.
Tegen kapitalisme en tegen fascisme, dat zijn de parolen, die steeds luider zullen moeten gaan klinken.

AAN DE GEDÉKLASSEERDEN DE REVOLUTIE

Wim de Lobel

In het begin van de jaren zestig was Wim de Lobel één van de weinigen in de anarchistische beweging die afscheid namen van het proletariaat als revolutionaire klasse. Hoewel hij ook kritiek had op Piet Kooijman koos hij voor diens in de jaren dertig ontwikkelde theorie over de gedéklasseerden, waarvan misschien al aanzetten te vinden zijn bij Bakoenin. Diverse malen schreef Wim over dit onderwerp in De Vrije *en later ook in* De AS. *Onderstaand artikel verscheen in* De Vrije *nr. 7 (1970).*

Hoewel er in de anarchistische beweging meermalen getracht is een discussie op gang te brengen om te komen tot een theoretische heroriëntatie van zienswijzen en strijdmethoden, is er in het algemeen weinig klaarheid aan de dag getreden. Die discussies draaiden om het kardinale punt in hoeverre het marxisme aannemelijke analyses en prognoses verschafte die revolutionaire alternatieven boden.
In het verleden reeds trad al snel een tweespalt op tussen Marx en Bakoenin, die echter niet zozeer het marxisme als denkwijze aanging (Bakoenin vond Marx een groot economisch denker), doch de methode aanviel van autoritaire trekken die door de belijders van het historisch materialisme werden geëtaleerd.
Dit autoritarisme heeft natuurlijk een aanwijsbare oorzaak: niet zozeer zoals Bakoenin stelde, omdat Marx van huis uit een Duitser van joodse origine was . Al zullen deze persoonlijke eigenschappen mede gespeeld hebben, toch dienen wij de oorzaak in een ander vlak te zoeken. Oorzaak is dat het marxisme als wetenschap werd gelanceerd, en als zodanig ook werd geaccepteerd, ook door anarchisten als Bakoenin. Ook hij zag de emancipatie van het proletariaat als een historische noodwendigheid. Het marxisme heeft ontegenzeggelijk vele linksgerichten geïnspireerd en overtuigingen gesterkt. Die verdiensten kunnen wij het niet ontzeggen. Daarbij waren het de slogans die tot de verbeelding spraken: Gansch het raderwerk staat stil, als uw machtige arm het wil! Daarbij leek ook de meerwaardetheorie het ei van Columbus. Alles bij elkaar genomen is aan de enorme invloed van het marxisme te wijten, dat het wetenschap pretendeerde te zijn. Wetenschap is waar en onaantastbaar . Het marxisme werd tot dogma verheven, een nieuwe heilige koe. Toch was er een verschil van uitgangspunt tussen Bakoenin en Marx. De laatste zag de emancipatie van het proletariaat gebracht worden door een superieur intellectueel kader, dat de arbeiders zou leiden (de Partij!).
Bakoenin daarentegen was van mening dat het de vrijheid en de spontaniteit van de arbeiders en het volk moesten zijn die de emancipatie diende te bewerkstelligen.

Vrijheid is hier dus geen abstractie, maar een basiselement dat Bakoenin als uitgangspunt propageerde. Dan pas kunnen er alternatieven ontwikkeld worden om te komen tot economische, morele, maatschappelijke en geestelijke vrijmaking. Bakoenin gaat uit van de mens, Marx van de maatschappij.
Zoals gezegd heeft het historisch materialisme een enorme invloed verworven daar het een etiket van wetenschap kreeg opgedrukt. De dialectische redeneertrant (afgekeken van de Duitse filosoof Hegel) gaat uit van een samenspel van tegenstellingen die verkeren in hun tegendeel: these – antithese – synthese. Marx zag de tegenstelling van kapitaal en arbeid of, zoals hij het formuleerde, de bourgeois en de proletarier, onder de noemer van klassenstrijd. Deze tegenstellingen spitsen zich toe en zullen elkaar opheffen of vernietigen. Een prachtige synthese zou geboren worden: het socialisme. Helaas bij Marx, autoritair en doctrinair, waarvan wij in de zogenaamd communistische landen een afspiegeling zien: de dictatuur van het 'proletariaat'.

Het zijn de anarchisten geweest die heftig van leer trokken tegen een verwacht bevoogdend en verslindend monster dat Marx' dialectiek zou baren: de rode bureaucratie en elitevorming.
Nu schijnt de dialectische redeneertrant waterdicht, maar die waterdichtheid is alleen te onderkennen in abstracto. Zodra Marx zijn theorie in praktijk tracht om te zetten, wordt dit een hypothetische en speculatieve zaak. Want wie zegt dat hij de juiste factoren bij elkaar weet te brengen, die de revolutie en evolutie bepalen; en zouden er in plaats van twee niet een veelvoud van factoren zijn, die een conglomeraat van krachten opwekken en waarin voorlopig nog géén prachtige synthese te ontdekken valt.
Marx werd gefascineerd door het zogenaamde industrieproletariaat, dat door het moderne kapitalisme werd gerecruteerd. Hier zocht hij zijn these en antithese. Het industrieproletariaat zou groeien en groeien. Door de accumulatie van kapitaal zouden de kleine ondernemingen worden opgeslokt en grotendeels terugvallen in het proletariaat. Dat proletariaat en niemand anders zou volgens Marx de grafdelver zijn van het kapitalistisch systeem. Hij zag dan ook de revolutie komen in die landen waar een hoog ontwikkelde industrie aanwezig was.
De historie heeft bewezen dat Marx een enorme miskleun heeft gemaakt en dat zijn vermeende revoluties zijn uitgebleven. Het industrieproletariaat verburgerlijkte en corrumpeerde met het systeem. Het werd deelnemer en afnemer: een groeiende consumptiemaatschappij werd geboren.

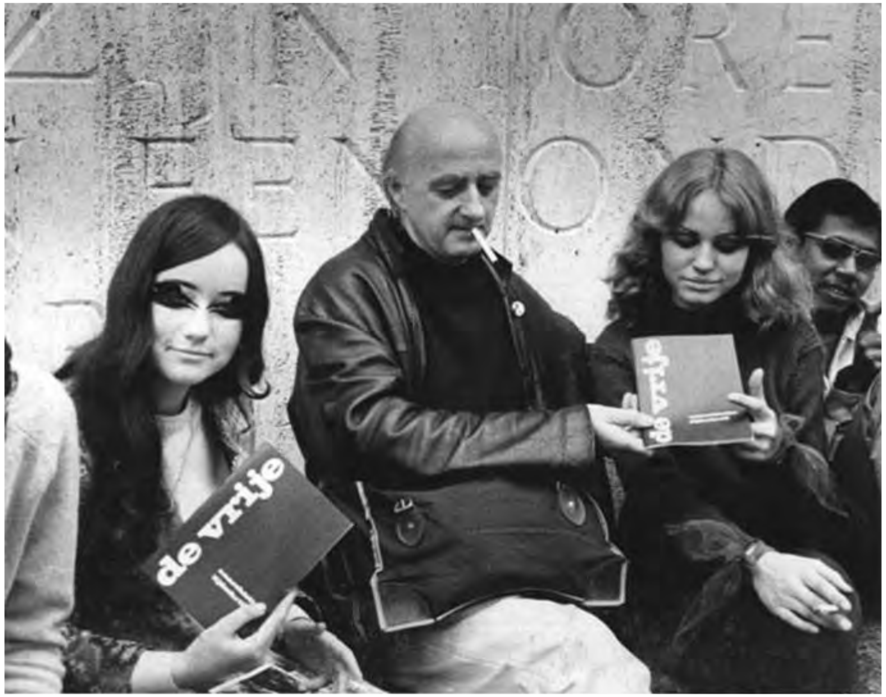
Daarentegen heeft Marx' anarchistische tegenstander Bakoenin juistere prognoses getrokken en heeft de geschiedenis hem in het gelijk gesteld. Hij had niet de pretentie wetenschap te bedrijven, maar bleek over een onverwachte erudiete visie te beschikken, die Marx' vermeende wetenschap ver achter zich liet. Zijn sociaal-filosofische inzichten reiken tot in onze tijd. Het waren de arbeiders en de boeren, alsmede het door Marx zo verfoeide lompenproletariaat, de volksmassa's, die tot een onbeperkte volksopstand zouden komen.
Bakoenin schreef dit naar aanleiding van de Duits-Franse oorlog, toen de legers van Napoleon III nederlaag op nederlaag leden. Op 15 september 1870 werd Bakoenins oproep tot een gewapende sociale revolutie onder de Fransen verspreid. Hijzelf vertoefde toen in Lyon. Zijn revolutionair manifest zou aan betekenis winnen door de proclamatie van de Parijse Commune, die helaas zo wreed door de reactie zou

worden neergeslagen. Ingesloten door Duitse troepen, vechtend tegen het Franse regime, werd de opstand in eigen bloed gesmoord. Maar hij liet een diepe indruk achter op de revolutionairen die op de drempel stonden van de twintigste eeuw.

Deze kleine uitweiding is bedoeld om Bakoenin en Marx te karakteriseren. Marx stond geheel niet sympathiek tegen de opstand van het volk. Hier kwam zijn theorie in de knel, omdat hij de revolutie had toegedacht aan het industrieproletariaat, dat de revolutionaire factor zou zijn. Humanitaire motieven zijn hem dan ook vreemd. De Fransen moesten op hun donder hebben, schreef bij aan zijn boezemvriend Engels. Als de Pruisen overwinnen, dan zal een sterk gecentraliseerde Duitse staat een centralisatie van de Duitse arbeidersklasse oproepen. Want die was superieur aan de Franse. In de Duitse steden namelijk nam sinds 1848 een geschoold proletariaat in omvang toe. Het is jammerlijk hoe een theoreticus zulke enormiteiten debiteert om zijn prognoses te laten kloppen met het verloop van de geschiedenis. Alleen omdat hij gelijk wilde hebben en de wetenschapsman wilde uithangen kwam hij tot zulke gedachtenkronkels.
Zoals reeds opgemerkt, blijkt Bakoenin voor ons een visionair die het gelijk aan zijn kant heeft gekregen. Niet in Duitsland volgde een revolutie, maar in Rusland. Een revolutie die - o paradox - door de autoritaire communisten te gronde zou worden gericht, door een rode bureaucratie. En het is in de ontwikkelingslanden waar revolutionaire explosies elkaar opvolgen, maar waar ook de dode hand van Marx nog de scepter zwaait.

Nu, honderd jaar na de gebeurtenissen in Frankrijk klinkt nog de stem van Bakoenin, en wellicht luider dan ooit. Reeds in 1865 heeft hij gesteld dat een elementair onderdeel van de sociale revolutie de jeugd zou zijn, uit de diverse lagen van de maatschappij, ondanks hun afkomst en hun eventuele bevoorrechte positie. Zij zullen de zaak van de revolutie tot de hunne maken. En zien we nu dan ook niet dat het juist de morele verontwaardiging is die momenteel vooral de jonge mensen beroert?
Wij beleven nu de ontsluiering van de hiërarchie, de autoriteit. De opheffing van de taboe-moraal en de eis te komen tot economische vrijmaking van vrouw en man. Daarom is het zo betreurenswaardig dat velen die tot nu toe door links worden aangetrokken, in de fuik van het marxisme lopen. Zeer waarschijnlijk is daar hun autoritaire opvoeding debet aan: nog wil men geborgen en bevoogd zijn; het marxisme ziet er zo solide uit.
Een belangrijk facet van Bakoenin is dat hij in feite de déklassé aan de orde stelt. Door deze lijn door te trekken, krijgen we nieuwe perspectieven. Ieder kan namelijk, ongeacht zijn maatschappelijke positie, gedéklasseerd raken. Het is mogelijk een inzicht te verwerven, waardoor men naast de klassebelangen komt te staan. Revolutionair zijn betekent dan niet dat men klassebelangen etaleert maar negeert en naar alternatieven zoekt.
Dat hier meer bronnen worden aangeboord dan het marxistisch economisch determinisme doet vermoeden, hoeft geen betoog. Daardoor zien wij dan ook dat het op alle terreinen gist en de zaak in beweging komt. Opvoeding, onderwijs, seksualiteit, cultuur, emancipatie en andere terreinen worden aan kritiek onderworpen. En de ondertoon die wij in al die verzetsbewegingen beluisteren is de ontmaskering van autoritarisme, die hen dwang oplegt en het zelfstandige en vrije denken tracht te manipuleren. Er is een hang en verlangen naar rechtvaardigheid.

Eén conclusie doet zich hier onvermijdelijk voor: de gedéklasseerden zijn de wegbereiders van de toekomst. Want de mens in zijn algemeenheid kan slechts in zijn verzet een algehele ommekeer veroorzaken. Urgenter dan ooit is nu: Déklasseer!

NAAST GOD IS OOK MARX GESTORVEN

Wim de Lobel

Midden jaren zestig begon bij velen het traditionele geloof in God te wankelen. De kerken kregen het moeilijk. Een mijlpaal was najaar 1966 de tv-uitzending 'God is dood' waarover Wim de Lobel in De Vrije *nr. 9 van dat jaar verslag deed. Toen begon ook het geloof in die andere kerk, die van Marx en Engels, te tanen. Wim schreef hierover in* De Vrije *nr. 9 (1970) het hierna volgende artikel.*

De loop van de geschiedenis wordt in wezen bepaald door de mens, omdat hij door zijn geldingsdrang steeds verder tracht te reiken dan datgene wat bij reeds heeft verworven. Zijn bewustzijnsontvouwing en verstandelijke vermogens maakten, dat hij zich van natuur- tot cultuurmens ontwikkelde.
Nu kunnen we het menselijk denken niet losmaken van zijn gewaarwording. Natuurlijk wordt het beïnvloed door milieu, omgeving, maatschappelijke verhoudingen, en in sterke mate door de mensen onderling. In prehistorische stadia hadden die invloeden een dominerend karakter. Maar toch zien we, dat ook de eigenheid van de individuele mens zich ontwikkelde. De praktische gebruiksvoorwerpen en gereedschappen, nodig voor het dagelijks bestaan, werden op gevarieerde wijze kunstig verfraaid. Noodzaak was hier geen dwang. Het is louter de fantasie, de verbeelding. Een ander kenmerk uit de oudheid is, dat de mens beeldend dacht. De goden hadden gestalten, zoals mensen en dieren. De sterren 'beelden' stammen dan ook uit die tijd. De moderne mens kent geen god meer in de een of andere vorm, kent hem amper of helemaal geen plaats meer toe.
Een groeiende wetenschappelijke kennis heeft de mens concreter en rationeler leren denken. Naast het beeldend denken heeft ook het ordenen en abstraheren zich meer en meer ontwikkeld. Staat enerzijds het menselijk denken bloot aan indrukken en invloeden van buitenaf, anderzijds kan het afstand nemen, beschouwen, interpreteren en kritiseren. Het denken kan zich op zichzelf betrekken. Het zijn dus niet alleen de invloeden, die de mens bewegen. Boven deze determinatie stijgt de mens met zijn verstandelijke ontwikkeling en bewustzijn uit. En daarom wil hij vrij zijn en zoekt hij die vrijheid. Het is te simplistisch om het hedendaagse menselijk handelen in de moderne maatschappij vanuit kapitalistische productieverhoudingen te verklaren. Volgens Marx zouden de tegenstellingen tussen bourgeoisie en industrieproletariaat zich toespitsen en de vernietiging van het kapitalisme zou noodwendig daaruit voortvloeien. En dan zou de toekomst openliggen voor de werkers: een klasseloze maatschappij worde geboren!

Deze eenzijdige prognose met de daaraan verbonden profetie zou zo kwalijk nog niet zijn, als niet werd geschermd met een determinisme, dat historisch-materialistisch bepaald zou zijn. Dit determinisme juist kweekt goedgelovigen en doodt het élan tot verzet, het élan om verder te reiken dan dit 'wetenschappelijk' marxisme toestaat.

Rampzalig is ook, dat Marx concludeerde, dat aan de nieuwe maatschappij een tijdelijke historisch noodzakelijke dictatuur van het proletariaat zou voorafgaan. Hier wordt in wezen de slavernij met wetenschappelijk geleuter gerechtvaardigd en elke vorm van verzet wordt bij voorbaat de pas afgesneden. Tot nijd van Marx ontlokte het Bakoenin de uitspraak, dat een voorlopige dictatuur strijdig is met de menselijke natuur.

De ontwikkelingen in de Sovjet-Unie, waar het 'wetenschappelijk' socialisme in praktijk werd gebracht, hebben bewezen, dat een arbeidersdictatuur alles vertoont behalve een voorlopig karakter. Het volkscommissarissenschap kweekte een 'derde stand': de rode bureaucratie! Het autoritair-socialisme is dan dáár. Weer wordt de arbeider, de producent in de ruimste zin van het woord gekneveld en gedegradeerd tot onderdaan. Kritiek, in welke vorm dan ook, wordt niet geduld. Het eigene van de menselijke natuur, zijn unieke zijn wordt immers ontkend door een mechanisch verloop van de geschiedenis. Voor een dialoog is dan geen plaats, men dient zich slechts te schikken in het onvermijdelijke.
De evolutieteorie van Darwin werd door Marx en Engels als grondslag van hun leer aanvaard. Het ontstaan der soorten uit de harde strijd om het bestaan deed aan het determinisme geen afbreuk, ja was eerder een bevestiging. Gelukkig daarentegen kon de leer der noodwendigheid het niet winnen van het menselijk vernuft. Een broodnuchtere Nederlander, de bioloog Hugo de Vries, ontdekte namelijk de mutatiesprong, en de toevalsfactor moest in de biologische wetenschap worden ingepast. Het historisch-materialisme in gevaar! De biogeneticus Lysenko kreeg de eervolle opdracht de chromosomen en dientengevolge de erfelijkheidsfactoren aan een streng regime te onderwerpen. Want voor toevalligheden was geen plaats ingeruimd in de marxistische religie, en de leer is heilig, al moet het gezond verstand geweld worden aangedaan. Rampzalig waren de gevolgen voor de kweek en ontwikkeling der landbouwgronden.
Zo ook verwierp men de quatumtheorie der moderne fysica om het kansbegrip te loochenen. Het onberekenbare van het bijzondere, het unieke, zo ook de gedragingen van de individuele mens passen niet in het wetenschappelijk socialisme. Uiteindelijk werd Einsteins relativiteitsteorie aanvaard. Want de nood breekt ook socialistische wetten en zonder atoombom konden zij ook niet. Wel noodzaakte het hen om de Euclidische meetkundige theorie van de starre rechtlijnigheid voor de fysica los te laten. Want Einstein had ontdekt, dat de ruimte krom is, alles beweegt zich via oneindig gevarieerde gebogen lijnen. De exacte rechtlijnigheid berust in feite op een fictie. Dit had als ijzeren consequentie, dat in een variabel samenspel van krachten de toevalligheid een niet te verwaarlozen factor is. Feit is, dat met een wetenschap, gebaseerd op het historisch-materialisme, de Russen geen ruimteschip met succes hadden kunnen lanceren.

Dogma's houden geen stand tegenover de wetenschap. Dat hebben ook de kerken ondervonden. In het dagelijks leven past alleen nuchterheid en rationaliteit, Met wonderen kan men geen huizen bouwen, laat staan een raket lanceren, Dan gaat men uit van berekening en

exactheid. Maar 's zondags wordt de irrationaliteit weer ten troon geheven. Want de volgende zes dagen moeten de gelovigen kneedbaar en onder de plak worden gehouden.
Evenzo handelt de 'rode kerk' in het Kremlin. Al werd bevonden, dat 'godsdienst opium voor het volk was', een andere cultus was van node om het gezag veilig te stellen. 'Als er geen god bestond, zou hij moeten worden uitgevonden.' Bij het opzijschuiven van oude dogma's en leerstellingen werden snel nieuwe gemaakt. Weer wordt met dogma's geschermd en met banbliksems geslingerd, als de partij en het regime geweld wordt aangedaan met eerlijke kritiek en de eis tot rechtvaardigheid. Als nu het 'maatschappelijk zijn' het zaligbrengende is en alles aan deze nieuwe cultus ondergeschikt wordt gemaakt, dan heeft de menselijke persoonlijkheid geen kans en blijft geknecht.

Koste wat kost wil het communisme vasthouden aan 'het maatschappelijk zijn bepaalt het bewustzijn'. Toen dan ook de psycho-analyticus Wilhelm Reich het freudiaans onderbewustzijn wilde inpassen in het historisch-materialisme (de Sexpol-beweging), werd hij uit de communistische partij gestoten. Want als men het onderbewustzijn zelfstandigheid toekent, betekent dat, dat via een achterdeur het individuele bewustzijn weer vrolijk komt opdraven. De psycho-analyse werd dan ook voor burgerlijke wetenschap uitgekreten. Psychische stoornissen, seksuele regressie etcetera zijn slechts het gevolg van de knellende maatschappelijke verhoudingen. De proletarische revolutie zal genezing brengen. Reich daarentegen betoogt, dat naast het hanteren van klassebewustzijn en klassebewustwording aandacht geschonken moet worden aan de psychische processen, die zich bij het menselijk individu afspelen.
De praktijk was, zo liet Reich zien, dat er zo'n 30 miljoen antikapitalistische arbeiders werden opgezogen door het fascisme. Het gedetermineerd groeiend klassenbewustzijn à la Marx bleek niet toereikend om de arbeidersmassa's het rechte pad naar een socialistische maatschappij te laten afleggen. Er is dus meer dan een alles bepalend historisch economisch proces. Er is ook de individuele psychische structuur, die conditioneert. Het is de menselijke geest, de psychische existentie, die eigen individuele patronen vertoont.

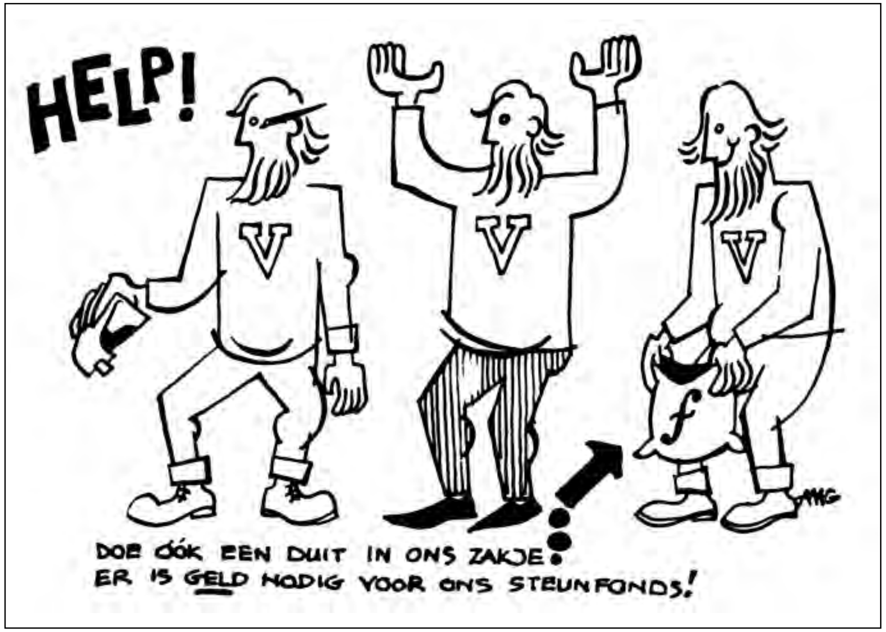
De mens kan scheppen en vernietigen. Helaas ook destructief, in de slechte zin van het woord. En de kapitalistische samenleving (ook de staatssocialistische) laat toe, dat mensen zich kunstmatig macht verwerven, die tot willekeur kan ontaarden. Juist de economische verhoudingen verschaffen middelen om repressie te bedrijven. Hierarchie en autoritaire machtsontplooiing komen voor vanuit gepriviligeerde situaties, die men kan veroveren. En het zijn niet slechts de bezitters, de kapitalisten, de zakenlui, die macht uitoefenen. Het zijn ook zij, die de bevoorrechte baantjes (niet altijd de best betaalde) hebben, die hun de mogelijkheid verschaffen autoritair op te treden. Het zijn de gefrustreerde bazen, chefs, bonzen, onderwijzers, die repressief kunnen optreden. Niet voor niets raadpleegt men de ombudsman om zich te wapenen tegen bijvoorbeeld ambtelijke willekeur.
In tegenstelling tot Marx' ideeën, dat door toenemende accumulatie de productie en het industrie-apparaat in

steeds minder bourgeoishanden zou raken, zodat het proletariaat zou toenemen, zien we wat anders gebeuren. Door de enorme ingewikkeldheid en labyrintische samenstelling van de hoog geïndustrialiseerde maatschappij, die een uitgebreid controleapparaat met zich meebrengt, gebeurt het, dat veel proletariërs in die baantjes terecht komen, die hen naast hun loonslaaf zijn bepaalde privileges verschaffen. Een groeiend middenkader ontstaat, waarvan de technici een belangrijk deel uitmaken.
Ondanks dat er concentraties van machtsvorming plaatsvinden is de vertakking van die heerschappij zo ongebreideld, dat de tegenstelling bourgeois-proletariaat vervlakt en een onpersoonlijk karakter aanneemt. Volledig ingekapseld in een schrikwekkend systeem manipuleren ze, en worden ze gemanipuleerd. Ieder wordt ieders vijand. Onbehagen en vervreemding, onbegrip en gebrek aan solidariteit maskeren de leegte, waar sociale verwantschap was. In plaats van een groeiend klassengevoel is er het eenzijdig eigenbelang, dat terrein wint. Tevens vindt er een corrumperende vervlechting plaats met het huidige systeem, dat o wonder ook een zekere mate van materieel welzijn voortbrengt. Het brengt slechts een surrogaat vrijheid, die zich kenmerkt door verslaving en kortzichtigheid.
Verzet en revolutie verliest meer en meer haar sociale materiële basis in een intensief geïndustrialiseerde maatschappij. Het is het engagement, het protesterend bewustzijn, dat tracht in te grijpen in de vicieuze cirkel en de ontmenselijking van het bewustzijn. Is het revolutionaire veel meer intellectueel gericht dan voorheen, het heeft ook een sterke morele ondertoon en een hang naar rechtvaardigheid, Dit komt vooral tot uitdrukking in het verzet tegen de oorlogvoering. Vooral ook omdat de moderne oorlogen zich steeds meer toespitsen op het vermoorden en uitroeien van weerloze bevolkingsgroepen. Gelukkig gaat een groeiende avantgarde steeds meer begrijpen, dat het het systeem is, dat veranderd moet worden, wil het morele aspect kansen krijgen.

Het zijn niet alleen de sociaal-materiële kwesties met de daaraan verbonden economische aspecten, die tot revolutie drijven. Eerder is het de bewustzijnservaring, zijn het de psychologische, sociologische en culturele aspecten, die uit de huidige moraalcode naar buiten trachten te breken. Het is de ontmaskering van het autoritaire. Dit misschien in meer evolutionaire zin, maar als ontsteking om tot werkelijke revolutionaire inzichten te komen. Vooral de intellectuele interpretaties zijn van enorm belang,
Dat de formulering van nieuwe inzichten geboren wordt uit de economische onderbouw van de maatschappij is niet vol te houden. Het zou echter blijk geven van kortzichtigheid te ontkennen, dat de industrie-arbeider door materiële nood (ook psychische) niet in verzet zou kunnen komen. Het verlangen naar sociale gerechtigheid, naar welstand, is een te sterke drijfveer om zich niet te laten gelden. Wel is het bedenkelijk, als er slechts gestreefd wordt naar tijdelijke verbeteringen, waardoor men tot reformisme vervalt en alleen deelproblemen tot een oplossing tracht te brengen. Het is een nogal veel gehoord leitmotiv van de vakbewegingen, die meer een soort verzekerings- en beleggingsbonden zijn dan revolutionaire strijdorganisaties. De huidige arbeiderspartijen en bonden

tenderen zeker niet naar links of naar revolutionaire situaties. Als we bijvoorbeeld de rol bezien van het Franse communistische vakverbond tijdens de meidagen van 1968, dan is zij het, die de opstandigen de nek heeft omgedraaid door de agitatie om te buigen tot plat materieel reformisme.

Het opstandig bewustzijn, de hang naar vrijheid, de verworven inzichten zijn nu de hefbomen om het oude systeem uit zijn voegen te lichten. Het menselijk bewustzijn dient de plaats weer toegekend te worden, die het in wezen inneemt. Dat is begrip, gepaard aan creativiteit, Tegenover de idee van een zogenaamd noodwendig verloop van een maatschappelijk bepaald zijn dient grote gereserveerdheid in acht genomen te worden. Door ons bewustzijn, door ons weten kunnen wij ingrijpen en trachten een zo reëel mogelijke samenleving te creëeren, zonder dwang van bovenaf, gedirigeerd door minderheden.
In beperkte mate zijn het de economische productieverhoudingen, waarvan ook impulsen kunnen uitgaan. Maar het alleenrecht van het industrieproletariaat om het kapitalisme ten val te brengen is verspeeld, Marx ten spijt.
Bewustzijnservaring, het overwogen denken zijn de krachten, die het kapitalisme en de autoritaire structuren zullen ontmaskeren. Demystificatie van de politieke intriges en manipulaties is nu aan de orde, het creëeren van alternatieven de eis van vandaag, Zonder Marx. Die is dood. Dat de mens leve!

JAN BÖRGER:
FILOSOFIE VAN HET VROUWELIJKE
Wim de Lobel

Wim de Lobel is de oprichter en beheerder van de Jan Börger-Bibliotheek, die onder meer ten doel heeft het gedachtengoed van deze filosoof onder de aandacht te brengen van een breder publiek. Het onderstaande artikel over Jan Börger verscheen in nr. 1, jaargang 4 (1993) van het documentatieblad Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland.

Het is een verheugend feit dat onlangs enige aandacht werd besteed aan de nu vrijwel vergeten, door Hegel geïnspireerde Rotterdamse filosoof Jan Börger (1888-1965), die meer dan veertig jaar lang cursussen verzorgde over wijsgerige vraagstukken en zodoende velen voor het 'redelijke denken' wist te winnen. In zijn studie over de geschiedenis van de wijsbegeerte in Rotterdam gaat M. Wielema onder meer in op Börgers grote werk *De Europeesch Christelijke wereld en haar verwording gezien in het licht van het zuivere begrip*.[1]
In deze cultuurkritische studie uit 1926 wordt Hegels denken het hoogtepunt van de westerse filosofie genoemd. In navolging van de Leidse hegeliaan G.J.P.J.Bolland toonde ook Börger weinig waardering voor de beoefening van de wijsbegeerte aan de universiteiten. Hij meende 'dat het redelijk of organisch denken stelselmatig aan de universiteiten van Europa wordt geweerd' waardoor hedendaagse studenten zich neer zullen moeten leggen bij het gegeven 'dat zij het wijsgeerige geknoei van allerlei verstandsphilosoofjes hebben aan te horen.'[2] Börger was een markante figuur en zijn werk ademt de geest van het hegelianisme zoals dat in de eerste helft van de twintigste eeuw in Nederland opgang maakte. In dit artikel poog ik te laten zien dat Börger geen slaafse volgeling van Hegel en Bolland was,maar dat hij binnen de context van het redelijke denken een interessante filosofie van 'het vrouwelijke' wist te ontwerpen.

Jan Börger werd op 5 december 1888 geboren te Rotterdam. Zowel hij als zijn broer Anton (1889) droegen de naam van hun moeder, Anna Maria Börger, die niet officieel getrouwd was.[3] Hoewel hij in zijn jeugd nog met de gedachte speelde scheepsarts of acteur te worden, meende zijn moeder, die een grote invloed op hem uitoefende, dat een theologische studie geschikter voor hem was. Op haar advies doorliep hij het gymnasium te Amsterdam en ging naar Utrecht om theologie te studeren. Daar onderging hij de invloed van de hegeliaanse filosofie zoals die door Bolland in Nederland was geïntroduceerd. Hij ontpopte zich als een begaafd denker maar had geen interesse in een academische loopbaan; liever wilde hij het evangelie gaan verkondigen.
In 1914 werd hij beroepen als predikant te Vierpolders bij Den Briel. Drie jaar later ging hij naar Gouda. Zijn opzienbarende preken in de St. Janskerk aldaar werden door een aantal toehoorders weinig gewaardeerd. Hij begon zijn

functie met bollandiaanse uitspraken als 'Ik ben niet gekomen om voor melkvervalsers en kruideniers te preken', die natuurlijk bij velen kwaad bloed zetten.[4]

Bovendien hekelde hij de hypocriete houding van de rijke boeren ten opzichte van de armen; zij zouden de christelijke leer slechts op zondagochtend belijden maar niet in praktijk brengen.

In de zomer van 1925, op 14 en 28 juni, hield hij twee preken, die men juweeltjes van gnostische filosofie zou kunnen noemen. Ze gingen over de stelling 'Christus is niet aan het kruis gestorven.' Börger verstond onder de komst van Christus het tot werkelijk zelfbewustzijn komen van de mens. Zolang dit niet gebeurt, bestaat Christus niet. Christus is geen persoon maar bewustzijn. Voor vele kerkgangers ging dit te ver en er volgde een aanklacht waarin Börger een anti-Christ werd genoemd.

In zijn antwoord op 5 juli moest ook de Goudse kerkeraad het ontgelden, welke hij verweet dat deze 'de geest van de inquisitie' nog niet te boven was gekomen. De protestantse kerken zouden de rede en het vrije onderzoek belemmeren, waardoor ze in wezen rooms gebleven waren.[5]

Börger baseerde zijn preken en zijn interpretatie van het evangelie op de opvatting dat de vier evangeliën als onafhankelijke wijsgerige werken beschouwd moeten worden, en niet als historisch bewijsmateriaal voor kerkelijke leerstellingen. Hij benadrukte het spirituele in het Nieuwe Testament en in navolging van de hegelianen beschouwde hij het evangelie als de Rede en de Logos. Het evangelie was voor hem 'de waarheid in verhaalvorm'.

In Gouda schreef Börger ook zijn eerste boek, het boven genoemde *De Europeesch Christelijke wereld*. Het is gebaseerd op de teksten van brochures over onderwerpen die Börger op bijeenkomsten met cursisten en leerlingen uit zijn gemeente behandeld had. Börger had namelijk een onweerstaanbare aandrift tot onderwijzen. Zoals later in Rotterdam, waar het zijn voornaamste bezigheid was, gaf hij ook in Gouda al colleges en cursussen over een grote verscheidenheid aan onderwerpen op het gebied van kunst, maatschappij, godsdienst, wetenschap en filosofie. Het

grootste deel van Börgers werk bestaat dan ook uit de gestencilde teksten die van zijn cursussen bewaard zijn gebleven. In het voorwoord van zijn boek schrijft hij: 'De bedoeling van dit boek is niet een kritiek te leveren op de Europees Christelijke wereld bijwijze van verwijt. … Want zoals 't in dit boek is gezegd, ligt 't alles in de logica van 't zuivere denken en deze logica is voor iedereen hetzelfde; en zij is wensloos.'

Börger wijst vooral op het dubieuze Europese normbesef: 'De slavernij is in en door Europa tenslotte afgeschaft, om evenwel op andere wijze, namelijk als proletariaat, gehandhaafd te blijven. Verder beperkt de zedelijkheid van Europa zich vrijwel tot 't burgerlijke fatsoen. 't Geldt in Europa voor zedelijk, zijn buurman dood te concurreren; 't geldt voor zedelijk in Europa, oorlog te voeren; 't geldt voor zedelijk in Europa, zijn arbeiders, zoveel als mogelijk is uit te buiten, en wanneer 't nodig is op de straat te werpen, door allerlel trucs zoveel mogelijk afhankelijk te maken, enzovoort. En dan spreken we nog niet over handelsmoraal, en wat daar voor zedelijk doorgaat; en niet over politieke zedelijkheid en koloniale zedelijkheid. … De Europees Christelijke samenleving is wezenlijk daadwerkelijk gewetenloos.'[6]

Het boek eindigt echter met een hoopvolle boodschap: 'Zo loopt de Europese cultuur dan tenslotte uit op het *daadwerkelijk Christendom*, dat wil zeggen, 't loopt uit op de Heilige drieëenheid, die als *levende* mens over de wereld gaat. 't Woord drieëenheid is wel goed voor wie begrijpt, dat dit woord hetzelfde betekent als *Geest naar zijn zelfonderscheiding*.'

Hiermee is tevens de kern van het denken van Börger aangegeven: het begripsmatig analytisch doordenken van de intuïtieve wijsheid en waarheid waarmee de evangeliën zijn geschreven. Börger besteedde zijn verdere leven aan de uitvoering van dit programma.

De toenemende conflicten tussen Börger en zijn gemeente leidden tot een onhoudbare situatie. Börger hield de eer aan zichzelf en brak in 1928 met de kerk, waarbij hem nog wel eervol ontslag werd verleend. Tijdens zijn ambtsperiode had hij zich aanzienlijk verdiept in de geschriften van Hegel en Bolland, wat steeds meer in zijn preken tot uitdrukking was gekomen. Deze studie zette hij

na zijn ontslag voort. Hij begon het hegelianisme als denkwijze – in plaats van als wijsgerig stelsel – te verkondigen en vormde zich een trouwe aanhang.[7] Als resultaat kon hij in 1931 te Rotterdam zijn eigen school oprichten, het 'Logos Verband'. Hier onderwees hij het 'redelijke of organische denken', toegepast op een groot aantal onderwerpen. Zijn gehoor was breed van samenstelling en omvatte naast onderwijzers ook arbeiders en werklozen. Wegens zijn temperamentvol karakter – hij kon behoorlijk opvliegen – werd hij al gauw 'de onweersfilosoof' genoemd. In zijn voordrachten wees hij het gebruik van filosofisch jargon af omdat gewone Nederlandse woorden volgens hem toereikend waren om filosofische gedachten over te dragen.[8]

In deze voordrachten trachtte Börger de grondgedachten uit het Griekse en het christelijke denken en uit de Oosterse en de Westerse cultuur te verenigen.[9] Hij was een mysticus, en tegelijk een strenge logicus, die in het 'vrouwelijk beginsel' – voor hem de grondslag van de werkelijkheid – het meest wezenlijke aspect van het mens-zijn zag. Centraal stond voor hem de *unio mystica*, de geestelijke bruiloft van de goddelijke Logos, en de mens als verwerkelijkt zelfbewustzijn: de vleesgeworden Logos (Joh. 1:14). Die gedachte had hij ook bij Plato gevonden. Deze sprak immers over het vaderland van de idee als 'het grondeloze licht' Maar ook bij de evangelist Lucas (17:21) vond hij die gedachte terug – 'Het Koninkrijk Gods is binnen ulieden' – en uiteraard bij Hegel, die stelde dat de mens allereerst de geest Gods boven en buiten zich denkt om zich tenslotte zelf deze geest te weten. Deze grondgedachte van de gnostiek, die ook bij Hegel herkenbaar is,[10] bepaalde heel Börgers denken.[11]

Börger publiceerde weinig. Het grootste deel van zijn oeuvre bestaat uit gestencild cursusmateriaal, maar ook wel geschreven teksten. Naast enkele boeken liet hij in de jaren dertig alleen een aantal brochures over actuele onderwerpen als het fascisme en de Spaanse burgeroorlog verschijnen. Vele daarvan vormden de neerslag van openbare debatten, onder anderen met Anton Constandse, Jacques de Kadt en de NSB-er Cornelis van Geelkerken. Hij keek vol

verwachting naar de Russische en Spaanse pogingen om, zoals hij het noemde, de gemeenschapszin, dat is het besef dat alle mensen bij elkaar horen, te verwerkelijken. Maar hij was geen partijman en op de cursussen werd niet aan
politiek gedaan. Hij pretendeerde geen oplossingen voor politieke of sociale problemen te bieden; ieder moest weldoordacht zijn eigen keuzes maken. Wel richtte Börger een comité voor Spaanse vluchtelingen op, maar naar verluidt heeft de SDAP dat via de Rotterdamse gemeenteraad tegengewerkt.[12]

Börger werd door zijn cursisten op handen gedragen. Voor velen was hij een evangelist van het redelijke denken en een heraut van een betere samenleving. Op zijn zeventigste verjaardag werd hij door zijn leerlingen verrast met een plechtige dankzegging. Uit zijn antwoord blijkt wat voor Börger het doel van zijn filosofie-beoefening geweest is: de verheldering die het logische, redelijke denken biedt. Wie zo denkt komt echter in een andere wereld terecht en moet de vertrouwde wereld vaarwel zeggen. Velen haten dit denken dan ook.
Als alles verloren gaat in een denken, dat ik noem het logische denken, als alles daarin verloren gaat wat de mensen lief en dierbaar is, dan moeten ze dat denken niet. Wat niet wil zeggen, dat er vanuit dat logische denken niets liefs en dierbaars is. Maar wat er in deze wereld lief en dierbaar is, dat gaat verloren in een wereld, die opkomt vanuit het logische denken. En wat er in die wereld, die opkomt vanuit het logische denken, niet verloren gaat, dat is niet het lieve en dierbare, dat tot deze wereld behoort. Dat wat in die wereld vanuit het logische denken niet verloren gaat, dat gaat deze wereld te boven en te buiten.[13]
Het redelijk denken kan zo heel wat verdriet opleveren: 'Met het opleveren van het logische wereldbeeld, vervalt het huidige wereldbeeld.' Er is dus moed voor nodig. Alleen de 'verlorenen', zij die geen vrede hebben met deze wereld, kunnen die moed opbrengen. Alleen voor hen heeft de logica zin, want langs die weg vinden zij wat hen van de onvrede met deze wereld verlossen kan. In de verkondiging van die logica heeft Börger een dankbare taak gezien.
'Ik ben nu 70 jaar en ik zit al een paar dagen in dit vak. Ik ben de mens geweest, die ik ben, maar het is toch geen onaangename gedachte als ik de verlorenen iets geweest ben, waardoor zij de weg uit de onvrede, uit hun verwarring, uit hun onrust, waarin zij geboren zijn, gevonden hebben, en hun onrust, hun onvrede zijn kwijt geraakt.'[14]

De grote betekenis van Hegel en Bolland lag volgens Börger niet op het terrein van de systematische filosofie, maar in hun wijze van filosoferen. Hegel verwijst aan het slot van zijn *Enzyklopädie* naar de beroemde passus uit het twaalfde boek van Aristoteles' *Metaphysica*, namelijk het 'denken dat over zichzelf nadenkt' (noèsis noèseos). Aristoteles noemde dat het goddelijke denken. Voor Börger was dit een logisch denken, een aaneenschakeling van uit elkaar voortvloeiende denknoodwendigheden.[15]
Logisch denken is geen meningsvorming. Hegel wijst erop, in zijn *Phänomenologie des Geistes*, dat de mening uit het wijsgerige denken weggelaten dient te worden wanneer filosofie als wetenschappelijk denken wordt beoefend.
Met Spinoza, die met het dualisme van Descartes en Leibniz afrekende, vereenzelvigde Börger de begrippen God en natuur. Hij verruimt deze gedachte echter door te spreken van de vermenselijking van de natuur, want in feite is de mens als cultuurwezen de natuur voorbij. Zijn holistische invalshoek wordt dan ook niet gedekt door de gangbare interpretatie. Börger stelt ook dat het wijsgerig denken atheïstisch is, want de werkelijkheid heeft geen maker: zij is in zichzelf gegrond, zoals Spinoza stelde dat de substantie *causa sui* is.
Bij Hegel kwam het vragend bewustzijn voor de eerste maal tot zelfdoordenking, meende Börger. Maar in tegenstelling tot Hegel, die van een leeg abstract zijn uitging, hanteerde Börger een *empirisch* uitgangspunt. Een begripsmatige doordenking kan alleen beginnen met een gesteld iets en niet met een lege abstractie. Börger nam zogenaamde 'energetische eenheden' als uitgangspunten die, zoals analyse aantoonde, aan de samengestelde wereld der verschijnselen ten grondslag lagen. Daarbij nam hij deze *ondeelbaarheden*, hun *karakter* en hun *onderlinge verhouding* als eerste gegevens. Logisch geredeneerd is er slechts sprake van deze drie grondbegrippen; alle overige zijn afhankelijke of afgeleide begrippen. Het karakteristieke van de genoemde verhouding is, dat de 'ietsen' zowel zijn *verondersteld* als *ontkend*. 'Als een bepaaldheid tevens ontkenning is, dan is er *beweging*', zegt Börger, 'dat is het meest abstracte begrip wat te denken is en betekent eigenlijk *trilling op zich*.'
In zijn wiskundige logica stelde Börger dat het mogelijk is de werkelijkheid 'uit te rekenen'. Daarvoor hanteerde hij

begrippen als *punt*, 'het mannelijke', en *lijn* – geïdealiseerd in de bol – 'het vrouwelijke'. Die polaire monistische verhouding van het enkelvoudige en het samengestelde ofwel het Al, wordt verbeeld als middelpunt en bol. Vandaar dat hij opmerkt: 'De werkelijkheid als wiskunde is de grens tussen begrip en verbeelding.' En: 'In de Griekse beeldhouwkunst zijn de meetkundige figuren als organische schoonheid uitgebeeld en geïdealiseerd.'[16]
Börger maakt een onderscheid tussen wat hij de *mechanische* logica en de *organische* logica noemt. Het menselijk denken beweegt zich in dit polariserende veld. In mechanische zin is het denken 'voorwaarde voor alles als bestaan, de exacte wetenschap en de techniek'. In organische zin is het denken 'voorwaarde voor alles wat menselijk is'. 'De mens is de *werkelijkheid mee*', is een van Börgers bekendste uitdrukkingen. De mens is dus ook de werkelijkheid als verhouding. In de 'pelgrimstocht' van de mensheid manifesteren zich de begripsmatige

verhoudingen in cultureel-filosofische ontvouwing. Als evolutionair slotakkoord van de werkelijkheid houdt de mens, als cultuurwezen, alle voorgaande momenten (begrippen) in. Bewustzijn mondt uit in zelfbewustzijn. Het enkelvoudige gezien als het brein ('het mannelijke') en de samenhang in het veelvoudige ('het vrouwelijke') zijn inherent aan het denkbeeldige Al. Dit manifesteert zich als de wereld van de verschijnselen, die tevens haar ontkenning is doch omslaat in herkenning. Het denken dat zich betrekt op het Al noemde Börger het *organische* denken en het kenmerk daarvan is de menselijke vrijheid. Het is echter een misvatting dat de mens in de samenleving onbekommerd zijn gang zou kunnen gaan. Daar is slechts sprake van vrijheid in gebondenheid, want men dient zich aan gemaakte afspraken te houden. Alleen in de geest, vanuit het denken als daadwerkelijk zelfbewustzijn, kan de mens waarlijk vrij zijn en in begrip en verzoening zich te boven en te buiten gaan.

Börgers belangrijkste bijdrage aan de filosofie ligt in de door hem ontwikkelde these van 'het vrouwelijke'. Hij beschouwde het als zijn '*ontdekking* op het gebied van de filosofie' dat het vrouwelijke het alles bepalende is: 'De *waarde van de vrouw is absoluut*, want wat zij is, is niet te stellen tegenover wat anders, want zij is de gehele werkelijkheid.' Het vrouwelijke was voor hem de grondslag, de werkelijkheid als zodanig waarin het mannelijke zich manifesteert als zelfwerkzaamheid ofwel denken. Börger nam van Hegel de gedachte over dat de werkelijkheid in het menselijk denken tot zelfkennis komt: 'In Hegel ontrolt de werkelijkheid zich voor zichzelf, als ging haar een licht op. Dat is de *logica van Hegel*.' Maar anders dan Hegel legde Börger er de nadruk op dat de werkelijkheid oorspronkelijk vrouwelijk is.[17]

Het vrouwelijke was voor Börger de verzinnebeelding van de werkelijkheid als geheel, het aanvankelijk ongerepte, het oneindig kosmische. Het oneindig ongerepte manifesteert zich in de wereld van de verschijnselen, namelijk in het begrensde, de eindigheden, het mannelijke. Het onlichamelijke concretiseert zich dus in het lichamelijke en culmineert in het menselijk brein als bewustzijn, dat zich uiteindelijk ontwikkelt tot zelfbewustzijn.

Er is dus sprake van het *onbepaald* zijn, het oneindige, en het *bepaald* zijn als het eindige. Die definiëert Börger respectievelijk als het vrouwelijke en het mannelijke. Het oneindige, het vrouwelijke, baart en openbaart zich in en aan het mannelijke, het eindige. Het mannelijke als verwerkelijking van het zelfbewustzijn weerspiegelt het vrouwelijke: microkosmos en macrokosmos vallen samen. Het vrouwelijke *houdt* dus het mannelijke *in* en is daarom dus 'maagdelijk' te noemen, want er komt niets van buitenaf bij.

Voor de goede verstaander zal het duidelijk zijn, dat het begrip oneindig géé n tegenstelling vormt met het begrip eindig. Want logisch geredeneerd kan er aan het oneindige, dus het allesomvattende, niets tegengesteld worden. Het begrip oneindig houdt het begrip eindig derhalve in. Het aanvankelijk gedacht onzichtbare oneindige, het oergrondelijke als het *niet zijn*, realiseert zich in het waarneembare eindige als het *er zijn*. Om geen misverstand te verwekken zij voor alle duidelijkheid nog opgemerkt dat het niet zijn te allen tijde een vorm van zijn is en blijft.

Het vrouwelijke, als manifestatie van het oergegevene, dat in het mannelijke tot begrip komt, is de mens naar zijn ware zijn. Dat is het *ware sexuele*, in intellectuele zin. Het eindige bewustzijn als beperkte verstandigheid overstijgt zich in de daadwerkelijke zelfbewustwording van de mens. Zelfbewustzijn betekent *oplossing* in de dubbele betekenis van het woord, namelijk ongescheiden onderscheiden of androgenie. Het ervaart in het daadwerkelijk begrijpen de oneindige werkelijkheid als een *ineen zijn*. Begrijpen is de conceptie van het begrip waarin eindigheid en oneindigheid samenvallen. Vanuit de samensmelting van het vrouwelijke en het mannelijke wordt de ware mens geboren, geïdealiseerd in de onschuld van het kind. De geboorte van het evangelische Christuskind wordt door Börger beschreven als de geboorte van een goddelijk kind dat licht in de wereld brengt: de *unio mystica*. Börger zegt dienaangaande in zijn cursus *Sprookjes van 1001 nacht*: 'De werkelijkheid zelf, of als het *niet zijn*, met als inhoud het *er zijn*, dat is dan de vrouw. De vrouw is de voorwaarde voor de werkelijkheid als *zelfwerkzaamheid* en dat is de man. Dat is mijn ontdekking op het gebied van de filosofie. … We komen hier op een terrein waar we nog nooit geweest zijn, maar waaraan ik, toen ik het eenmaal ontdekt had, inzag dat het anders was dan men ons had voorgedragen. … Deze ontdekking leverde in ieder geval deze positiviteit op, dat ik toen ook raad wist met de Maagd Maria, die bevrucht is door de Heilige Geest, hetgeen de deur opende voor nog veel meer, want wij hadden bijvoorbeeld de *oneindigheid* helemaal niet *als bestaan* gerekend.'

Het mannelijke dat zich verliest in het vrouwelijke is dus een geestelijke conceptie als de doordachtheid en beleving van een verwerkelijkt zelfbewustzijn, de euforie van de platonische *schok der herkenning*, lichamelijk opgevat en weerspiegeld als extase en orgasme, het tijdloze moment. De onwrikbaarheid van de logische doordenking, los van het dagelijkse bestaan, is het bevrijdend element.

Vanuit deze nadruk op het 'vrouwelijk beginsel' leverde Börger kritiek op de grote Bolland, die zich nooit erg positief over de vrouw had uitgelaten. Hij had bijvoorbeeld gezegd dat de Maagd Maria door de roomse kerk het evangelie ingesmokkeld was en dat de vrouw 'geen zoon van God' kon worden. Börger meende dat deze stellingen van Bolland niet gefundeerd waren. Tegenover 'het mannelijke' of de 'intellectuele lijn' Vader-Zoon-Heilige Geest stelde hij een vrouwelijke drieëenheid die hij de 'sexuele lijn' noemde: de Maagd Maria, de Heilige Geest, en de Zoon des Mensen. Hij noemde dat de polaire verhouding aangaande het 'mannelijke' en het 'vrouwelijke'. De moeder Gods is voor hem het symbool van alle wijsheid waaraan de Zoon, de weldenkende mens, zich laaft en tot het ware begrip komt. In Börgers interpretatie is de onbevlekte ontvangenis dan ook het onbezoedelde zuivere denken. Hij stelde de 'vrouwelijkheid' als 'algevoel' tegenover het verstandelijke en rationele denken waarin de individuele begeerte en lust domineren. Hegel sprak in dit verband in zijn *Phänomenologie des Geistes* van het 'natuurlijke bewustzijn' dat nog niet tot reëel weten gekomen is en trok deze lijn verder door tot het verstandelijke of 'ongelukkige' bewustzijn. De filosofie van Hegel en Bolland diende echter aangevuld te worden. Door

hun accenturering van ‘de intellectuele lijn’ zou de filosofie louter in de abstractie van het mannelijke blijven zweven. De eenheid der tegendelen was bij Bolland niet goed ontwikkeld. Börger merkte dienaangaande op: ‘De sexuele lijn is blijven liggen, ik houd de hele werkelijkheid als lichaam over!’[18] Hij bedoelt hier de werkelijkheid als bestaan, als wereld der verschijnselen, dat wil zeggen het leven, dat door de levenskunst pas tot zijn recht kan komen. Dit is in feite het redelijke of organische denken waarop Börger zoveel nadruk legde: lichaam en geest zijn één. Het mannelijke en vrouwelijke vinden hun eenheid in het kind: ‘De eenheid [van] man en vrouw is de werkelijkheid als kind oftewel de werkelijkheid als mens’.[19] Börger verwees voor deze gedachte ook naar Plato: ‘In het gastmaal van Plato heet de liefde het kind van hemel en aarde; ook wel het kind van armoede en rijkdom.’[20] Het kind is de verbeelding van de begrijpende mens die in zijn zelfbewustzijn de ware vrijheid deelachtig wordt en de verstandelijke wereld weet te overstijgen. Het kind Jezus, als Christus geaccentueerd, verbeeldt de Waarheid in mythologische en filosofische zin. Börger verwijst hiervoor tevens naar het evangelie van Johannes en diens beroemde woord ‘Logos’, dat betekent woord, verhaal. Steeds zocht Börger naar momenten waarop de *unio mystica* tastbaar en voelbaar werd.

Bolland had volgens Börger ongelijk toen hij filosofische kwaliteiten ‘niet vrouwelijk’ noemde; hij verloor zich in een eenzijdige intellectuele abstractie, hij dacht alleen analytisch. De rede bleef bij hem een ‘mannelijke’ aangelegenheid. Börger daarentegen spoorde de man aan zijn ‘vrouwelijkheid’, dat is geestelijke openheid, te ontwikkelen en meende dat de vrouw juist vanuit haar ontvankelijkheid synthetisch dacht. Een eenzijdig mannelijke rationele ontwikkeling legitimeert volgens Börger de ondergeschiktheid van de vrouw aan de man. Het vrouwelijk en het mannelijke verhouden zich in geïdealiseerde zin dialectisch als opgeheven en bewaard gebleven, als ‘zijn van een niet zijn’. In mythologische voorbeelden knoopte Börger dan ook aan bij de figuur van Protanthropos die noch man noch vrouw is. Deze figuur dient niet verward te worden met de Hermafrodite, omdat bij deze laatste de mannelijkheid en de vrouwelijkheid geen ‘ineen zijn’ vormen, maar blijvend geaccentueerd zijn. De veronachtzaming van het vrouwelijke kwam tevens tot uiting tijdens de Hervorming, toen de Maagd Maria – als antieke gedachte – haar belangrijke theologische functie verloor. Börger zag hierin een teken van de ‘dorheid van het protestantisme’.

Het is daarom niet verwonderlijk dat Börger, zoals andere mystici, veel aandacht toonde voor de extase en de sexualiteit in spirituele zin. Want zo schreef Börger, juist in de extase gaat de mens zich te boven en te buiten, hij viert de euforie van het tijdloze en eeuwige: *chronos/akarana*. Hij beschreef dit begripsmatig als een ‘zijn van een niet zijn’, een sleutelbegrip in zijn filosofie. Vanuit deze achtergrond leverde Börger natuurlijk kritiek op Freuds exclusief biologische interpretatie van de sexualiteit. Evenals deze meende hij dat de mens door en door sexueel is, maar hij breidde deze gedachte uit tot de stelling dat de werkelijkheid als geheel doortrokken is van sexualiteit. In het leven van de mens kan de sexualiteit als

natuurlijk verschijnsel worden omgezet in een cultureel en filosofisch fenomeen. Börger trof deze culturele perceptie van de sexualiteit vooral aan in de Perzisch-Arabische cultuur en hij achtte de sprookjes uit *Duizend-en-een-nacht* daarvan een literaire neerslag: ‘Het gaat in ‘1001-nacht’ niet om de vrouw, maar het is de vrouw.’[21] Hij noemde de sprookjes ‘het boek van de levenskunst’. Hierin is het vrouwelijke belichaamd in Sheherazade, de dochter van een grootvizier, die met haar eindeloze verhalen de sultan (het mannelijke) geheel in haar ban weet te houden. De sultan, Schahriar, had vanwege de ontrouw van zijn sultane gezworen iedere jonkvrouw, die het bed met hem deelde, te zullen ombrengen na de eerste liefdesnacht. Hij wilde de ontrouw – gezien als een cultureel fenomeen – bezweren. Echter, de opeenvolgende verhalen van Sheherazade prikkelde zijn nieuwsgierigheid zozeer dat hij haar na iedere liefdesnacht opnieuw uitstel van executie verleende. Uiteindelijk schonk zij hem drie zonen. Börger vond zijn inspiratie hiervoor bij Hegel, die in zijn *Geschichte der Philosophie* met een paar ontroerende zinnen op de sprookjes was ingegaan en geïntrigeerd was door het gegeven, dat de liefde in staat is een geheel koninkrijk aan de voeten van een vrouw te leggen. Hegel en ook Nietzsche spraken in dit verband van de ‘bacchantische tuimel der zinnen’.

Het mannelijke en het vrouwelijke behoren in de mens verenigd te worden. Het mannelijke spiegelt (verliest) zich in het vrouwelijke, ofwel de microkosmos valt samen met de macrokosmos. Dat is het ware sexuele, de mens naar zijn ware zijn, ofwel het ‘ineen zijn’. Lichaam en geest geraken dus in balans, het vrouwelijke en het mannelijke gaan in elkaar

over, dat is de eenheid van de androgenie. De waarheid als het vrouwelijke en het begrip van die waarheid als het mannelijke reflecteren zich aan en in elkaar. Beter is om te zeggen dat de werkelijkheid zich in zichzelf reflecteert en als ongescheiden zelfonderscheidingnoch vrouwelijk, noch mannelijk is. In de Evangeliën staat de waarheid in het teken van de goddelijke liefde, wat wil zeggen dat het accent ligt op vergeestelijking van de sexualiteit. In Matth. 19:5-6 lezen we dat man en vrouw één vlees zullen zijn en dat wat God heeft samengevoegd de mens niet zal scheiden. De mens die begrijpt voegt aan het zintuigelijke een dimensie toe. Over de Evangeliën wordt veelal sentimenteel gedaan, maar de evangelische liefde is alleen naar haar intellectualiteit of sexuele spiritualiteit te begrijpen. Het thema van de vrouwelijkheid is voor Börger derhalve de sleutel tot de verbeelding van de totale werkelijkheid en haar waarheid.

Als werkelijkheid is de mens sexualiteit, psyche, zelfbewustzijn en denken. Sexualiteit is namelijk de werkelijkheid voorzover zij als verschijnsel openstaat en niet bij zichzelf blijft. Psyche is de werkelijkheid, voorzover zij in zichzelf terugbuigt, en dientengevolge warmte en kleur is. Zelfbewustzijn is de werkelijkheid, voorzover zij in zichzelf terug-

buigt, en dientengevolge zichzelf aanschouwt. Denken of zelfanalyse, is de werkelijkheid, voorzover zij in zichzelf terugbuigt, en dientengevolge zich in zichzelf onderscheidt dus analyseert. De ontwikkeling van de mens, als zijnde de werkelijkheid, dus als sexualiteit, psyche, zelfbewustzijn en denken, is de cultuur van de mens tot op vandaag. De vrouw en de man samen is de mens. De mens is namelijk het in zichzelf gespleten verschijnsel. De verhouding vrouw en man is dus de mens in zijn verhouding tot zichzelf.[22]

Börgers beklemtoning van sexualiteit en liefde komt deels voort uit een zekere pessimistische kijk op de ontwikkeling van de eenzijdig-rationele cultuur. Börger was een maatschappijcriticus die van de toenemende egocentrische individualisering weinig heil verwachtte. Hij meende dat de mensen in de kapitalistische maatschappij uiteengedreven werden, zodat de genegenheid en de solidariteit vervlakken en misdaad en egoisme welig tieren. De strijd van allen tegen allen en de fixatie op het materiële verduisteren ieder helder inzicht. Pas wanneer mannen en vrouwen zullen beseffen dat zij samen vorm geven aan het verschijnsel mens kunnen waarheid en werkelijkheid samenvallen.
De mensen spreken van plichten en rechten als twee grootheden naast elkaar. Maar het is zo: De plichten van de man zijn de rechten van de vrouw, en de plichten van de vrouw zijn de rechten van de man, voorzover man en vrouw tot elkaar in verhouding staan. Hetzelfde geldt voor de verhouding tussen alle mensen onderling.
De verhouding tussen man en vrouw kan alleen dan in orde komen wanneer de man en de vrouw tot begrip en beleving komen van die waarheid: 'Zuivere mannelijkheid en zuivere vrouwelijkheid ineengedacht is zuivere menselijkheid. Dat is in het kort gezegd de gedachte van de Maagd Maria, die bevrucht is van de Heilige Geest, met als resultaat de Zoon des mensen, dat is de grootste gedachte, waarmee de antieke cultuur geëindigd is.[23]
Börger illustreert deze denkbeelden aan de gnostici die het hadden over 'het sexeloze licht' waarin de Protanthropos zetelt, de accentloze mens die man noch vrouw is, de mens die zijn bekroning vindt in de harmonie van zijn eigen persoonlijkheid, 'een koning zonder onderdanen', de ware anarchist. Want, zo schreef hij: 'De gedachte van anarchisme is *ni femme, ni amie* (noch vrouw, noch vriendin) en is hetzelfde als "noch man noch vrouw". Ze bedoelen het menselijke, de anarchisten, die gedachte
houdt het dionysische in.'[24] Dat is de 'versmelting', de 'bedwelming', het 'zijn van een niet-zijn', waarin het begrip tijd vervalt en het eeuwige zich manifesteert. 'Dionysos is te noemen het in het vrouwelijke *bevangen* gebleven mannelijke. Daarom is Dionysos dan ook niet te denken buiten de roes , en als zodanig is zijn symbool de wijn voor het besef van de antieke cultuur.'[25] Börger vertaalde dit beeld naar een twintigsteeeuwse terminologie. Men zou van 'spiritueel anarchisme' kunnen spreken. De gedachten en de geest zijn grenzeloos. Voor Börger is de in zichzelf reflecterende geest, die zich aan de persoonlijkheid manifesteert, daarom het hoogtepunt in de cultuur van de menswording.

Volgens Jan Börger betekent anarchisme de innerlijke vrijheid van de bewustwording. Anarchisme gaat niet op in een eenzijdige theorie van maatschappelijke zelforganisatie. Anarchisme vertegenwoordigt het stadium in de cultuur van de volledige ontwikkeling van de mensheid als daadwerkelijk zelfbewustzijn, waarin het wens- en waandenken is overwonnen en de mens zichzelf regeert.

NOTEN

(1) – M. Wielema, *Filosofen aan de Maas. Kroniek van vijfhonderd jaar wijsgerig denken in Rotterdam*, Baarn 1991, p.147-148. Wielema vergist zich echter wanneer hij opmerkt dat Börger tot in de jaren vijftig cursus gaf. In werkelijkheid doceerde hij tot zijn dood toe. Zijn laatste twee lezingen uit 1965 – kort voor zijn dood ingesproken op een band – betroffen 'Het godsbegrip in de kerkleer'. In het 'Repertorium der Nederlandse Wijsbegeerte' 1948 van J.J. Poortman wordt Jan Börger wel vermeld, maar in het supplement van 1958 helaas verward met zijn broer Anton. Van de drie boektitels daar is slechts het reeds genoemde uit 1926 van de hand van Jan, maar de twee andere, 'Ratio of Ultima Ratio' en 'Het eeuwige Rusland', van Anton. – (2) Aangehaald bij Wielema. – (3) Volgens een zoon van Börger (Jan Hendrik) was Börger de zoon van een zekere graaf van Vlierden, die in zijn jonge jaren gevaren had. De moeder zou uit Groningen afkomstig zijn. – (4) Geciteerd in *Rood Rotterdam in de jaren dertig*, Rotterdam 1984, p.177. – (5) Zie 'Twee preeken' in Gouda gehouden en 'Redevoering oftewel preek', 1925. – (6) Wielema, p.145. – (7) Zie bijvoorbeeld zijn openbare, in Rotterdam uitgesproken rede 'Hegel en onze tijd', 1928, waarin hij de vraag nagaat in hoeverre het Hegelse 'redelijkof organische denken' in Europa is doorgedrongen. Zijn conclusie luidt dat Europa nog diep in het barbarisme van het verstandelijke
denken zit. – (8) Behalve in Rotterdam doceerde Börger in Gouda, Den Haag en in bescheiden mate in Amsterdam. De opkomst was altijd vrij groot: zo'n honderd mensen, zoals ik zelf in de jaren vijftig heb meegemaakt, was heel gewoon. De lezingen werden stenografisch genoteerd en later uitgetypt. De uitgave en verspreiding van zijn teksten werd verzorgd door een groep getrouwen die in 1955 de 'Stichting Jan Börger Fonds' oprichtten. Uit dit fonds werden niet alleen de publicaties bekostigd, maar werd ook de oude Börger financieel ondersteund. Helaas gingen in mei 1940 veel geschriften en andere archivalia door brand verloren. Börgers omvanrijke en gevarieerde nagelaten werken omvatten ruim honderd titels. Enkele daarvan zijn nu heruitgegeven en te bestellen bij schrijver dezes, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. – (9) Zie bijvoorbeeld 'De universeel-culturele betekenis der evangeliën', 1938-1939 en 'De Westerse en de Oosterse Cultuur en hun betekenis voor elkaar.' 1957-1965. – (10) Zie het artikel van E.J. Verseput, 'G.W.F. Hegel en de Gnosis', G. Quispel (red.), *Gnosis,* Utrecht 1988, p.225 – 242. – (11) Behalve door Hegel was Börger ook diep beïnvloed door het gnostisch/christelijk anarchisme van Tolstoj. Naar diens voorbeeld trachtte hij zijn sociale opvattingen met zijn filosofische spiritualiteit te verbinden. Het ethische anarchisme beschouwde hij als de leer van de vrijheid op filosofische grondslag; zie bijvoorbeeld zijn 'Anarchisme, Nihilisme', 1946. De evangelische Bergrede was voor hem dan ook een revolutionaire tekst, gericht tegen kapitaal en het militarisme. In tegenstelling tot andere Nederlandse hegelianen koos Börger duidelijk partij tegen het fascisme en nationaal-socialisme. Zie bijvoorbeeld *De fout in de Nationaal Socialistische Staatsleer*, 1933 en *Is het fascisme en nationaal-socialisme logisch houdbaar?* 1932. – (12) Zie *Rood Rotterdam in de jaren dertig*, p.7. – (13) 'Jan Börger 70 jaar', stencil, p.7. – (14) Ibidem, p.8. – (15) Zie, 'Samenvatting inzake de berekening van de werkelijkheid', 1956-1957. – (16) Zie, 'Heilige Geest - Maagd Maria - Zoon des Mensen', 1933-1934. – (17) Citaten uit 'Sprookjes van 1001-nacht', 1934-1935. – (18) 'Heilige Geest – Maagd Maria – Zoon de Mensen'. – (19) 'Geschiedenis van het denken', 1932-1933. – (20) Ibidem. – (21) 'Sprookjes van 1001-nacht'. – (22) 'De werkelijkheid als mogelijkheid', p.46, 1942-1944. – (23) 'Sexualiteit', p.119, 1933-1934. – (24) 'Cultuurgeschiedenis, p.82, 1931-1933. – (25) 'Over het begrip mens in de cultuurgeschiedenis der mensheid', p.67, 1936. (2008 p.149.)

ALBERT CAMUS:
EEN POSTMODERNIST VAN HET EERSTE UUR

Wim de Lobel

Ook al is er geen hoop, dan dienen
we niet te wanhopen. A. CAMUS

Begin jaren zestig leende Wim de Lobel van Piet Kooijman De mens in opstand. *De Franse schrijver Camus bleef hem sindsdien fascineren. Wim schreef over Camus in* De Vrije *en in* De AS. *Onderstaand artikel verscheen in* Buiten de Orde *nr. 1 (2003).*

Tijdens de beginperiode van de zestiger jaren ontdekte en las ik filosofische essays en romans van de Algerijns-Franse filosoof en schrijver Albert Camus (1913-1960).* Zijn werk heeft in mijn zienswijze een onuitwisbare indruk teweeg gebracht. Het was in de tijd dat ik – met anderen – het anarchistisch tijdschrift *De Vrije* nog in gestencilde vorm uitgaf als voortzetting van *De Vrije Socialist*: het blad van Domela Nieuwenhuis dat wij als een afronding van zijn ontwikkeling kunnen beschouwen. In De Vrije heb ik toentertijd ruime aandacht besteed aan het werk van Camus, mede ook omdat er anarchistisch gedachtegoed aan de orde wordt gesteld.

Als nieuwkomer in de anarchistische beweging bekroop mij namelijk meer en meer een gevoel van onbehagen. Een nieuwe impuls leek mij van node om het anarchisme, dat teveel op een idealistische leest geschoeid was, een meer eigentijds gezicht te geven. En bij Camus las ik wat er zo al in het verleden was misgegaan: ideologische machtsstrijd, waar onderlinge solidariteit gewenst is. Bedenk wel dat deze overdenkingen gestalte kregen vóór Provo. Met gepaste trots mag ik hier zeer bescheiden vermelden dat de wortels van het anarchisme van Provo voor een belangrijk deel hun voedingsbodem vonden in het blad De Vrije. Van Roel van Duijn ontving ik namelijk ooit een brief met: Wim ik wil anarchist worden! Zij het een korte periode maakte hij dan ook deel uit van de redactie. Evenzo belangrijk was dat onze Belgische medewerker De Smet in De Vrije het werk van Marcuse besprak, die een theoreticus was uit de Frankfurter Schule en waarover in ons landje nog een oorverdovende stilte hing. In revolterende studentenkringen ontstond een vraag naar dit bewuste nummer. Zoals bleek had Marcuse in zijn jonge jaren ook zijn sporen verdiend, daar hij gedurende de Spartakusopstand in 1919 deel uitmaakte van een arbeiders- en soldatenraad in de Berlijnse wijk Reinickendorf.

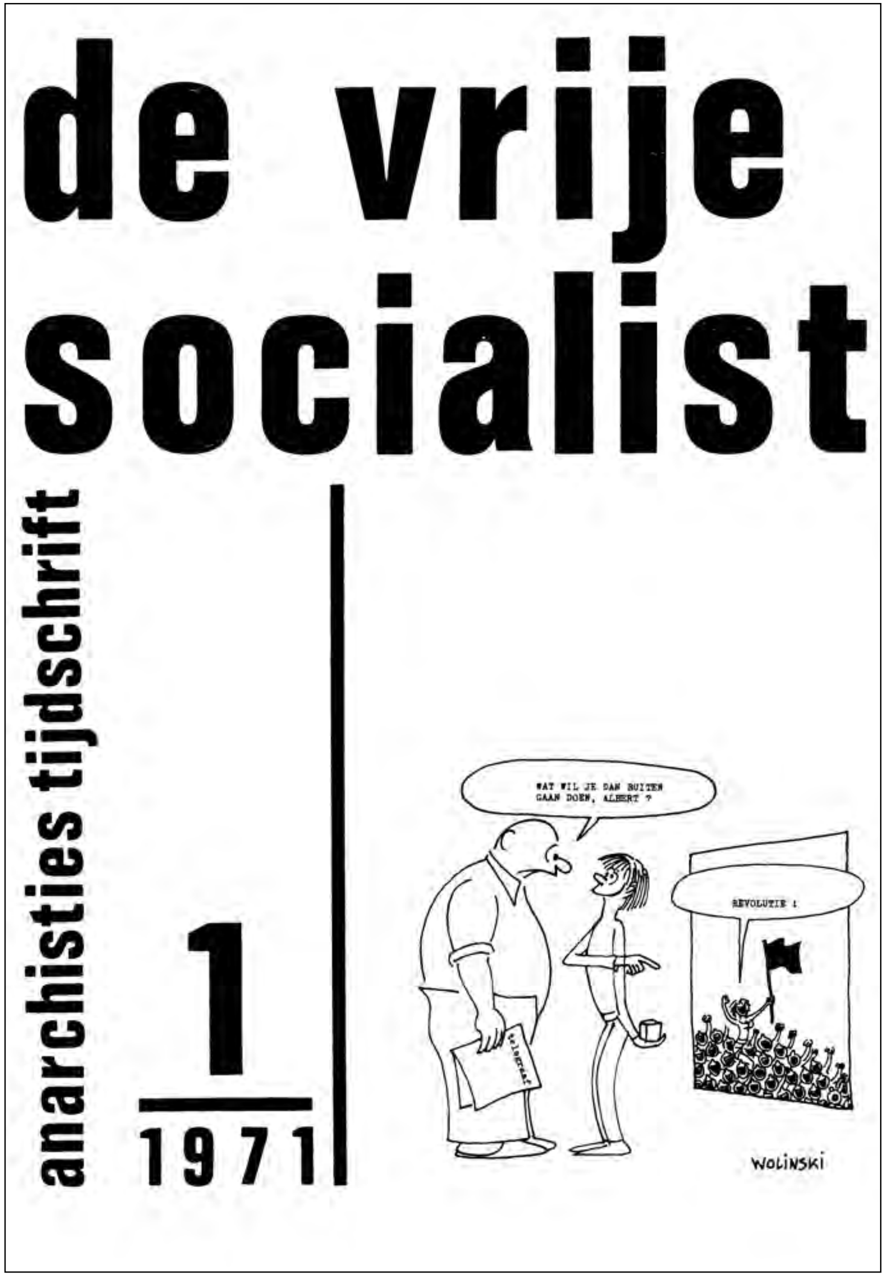
Het postmodernisme was nog niet benoemd, maar het frappeerde mij dat Camus zich niet bij het existentialisme wilde laten inlijven. De reden daarvoor was waarschijnlijk dat hij afstand wilde nemen van de accentuering van zelfgenoegzaamheid en zelfbeklag in die beweging, welk hij tevens als een vlucht in het ongewisse beschrijft. Bij de existentialistische schrijver Sartre kunnen we namelijk in zijn romans nalezen dat het veelal de verknipte figuren zijn die zich in hun zogenaamde existentiële vrijheid willen uitleven: *De wegen der vrijheid* (1945, vertaling 1948 Contact Amsterdam/Antwerpen). Overigens engageerde Sartre zich vreemd genoeg met het stalinistisch communisme waartegen Camus juist stelling nam. Gaat Sartre uit van de individuele keuze, Camus daarentegen gaat uit van de innerlijke behoorlijkheid. Inplaats van het accent te leggen op de zelfgenoegzaamheid wees hij op de solidariteit met de anderen, een gedachte die hij uitwerkt in de roman *De Pest* (1947, vertaling 1948 De Bezige Bij Amsterdam).

Camus engageerde zich wel met het anarcho-syndicalistische gedachtegoed dat onder andere ook een rol speelde in de Spaanse republiek. Socialistische tendenzen, zoals dorpscommunes en vissersgemeenschappen, speelde al sinds onheugelijke tijden (9e eeuw) een rol op het Iberische schiereiland. In de dertiger jaren manifesteerde zich weer een belangrijke vorm van zelfbestuur en zelfbeheer. Die kwamen vooral tot uitdrukking in landbouw-coöperaties, er was zelfs sprake van een sociale revolutie. Die ontwikkelingen werden door het kapitalistische westen en mede door Stalin met argusogen bekeken. Het waren de fascistische horden van Franco, Hitler en Mussolini die de Spaanse Revolutie in de kiem smoorden (1936-'39). Zo schreef Camus, die een toneelgroep had opgericht, in samenwerking met anderen een politiek toneelstuk gewijd aan de heroïsche staking en opstand van de Asturische mijnwerkers (1934).

De nieuwe impuls betreffende het anarchisme kwam voor mij bijgevolg voort uit het onder andere bestuderen van het essay *De mens in opstand* (1951) waarin het absolute ideologische denken ter discussie wordt gesteld. De vertaling verscheen in 1952 bij De Bezige Bij Amsterdam. De redacteur van deze uitgave, Hans Redeker, wijdde reeds in zijn studie en de eerste uitgave *Existentialisme* (1949) een kort hoofdstuk aan Camus en het absurdisme. Hoewel *De mens in opstand* de al of niet geoorloofde politieke moord en zelfmoord als thema heeft, werkt Camus dit uit met het maken van kritische analyses. Die betreffen de rol van het zich nestelen van absolutistische vormen in ideologieën en die aanleiding geven tot terreur. In de eerste helft van de twintigste eeuw werden namelijk zo'n twee en zestig millioen menselijke wezens ontworteld, tot slavernij gedoemd en gedood. Camus geeft aan dat het oordeel daarover op een dwaalspoor wordt gebracht door de slavenkampen, waarboven de vlag van de vrijheid waait. Het absolute nihilsme – maar ook het hedendaagse fundamentalisme en drugsgebruik – leidt tot rechtvaardiging en woekering van moord en zelfmoord. De mens wordt het slachtoffer van zijn eigen waarheden, aldus Camus.

Camus analyseert in zijn studie 'De metafysische opstand' (zonen van Kaïn), 'De historische opstand' (konings- en godsmoordenaars en het terrorisme), 'Het verzet in de kunst' en geeft een levenshouding aan in 'Het klare denken'.

In een vorig essay *De mythe van Sisyfus* (1943, vertaling 1962 De Bezige Bij) had Camus al het gevoel van de absurditeit van het bestaan geanalyseerd. De hegeliaanse ontdekking dat God dood is, tast de gangbare zingeving van leven aan. De opstandeling ervaart dat zijn verzet het karakter aanneemt van een metafysische revolutie en dat hij zijn levens-

staat eigenhandig dient te scheppen. Doch in kringen van de jonge linkse hegelianen verloor men zich in vormen van absoluut nihilisme. Vandaar dat de romantische rebel en de existentialist die eigen absurde gedragspatronen creeren, met een deels satanisch karakter, door Camus als vluchters worden beschreven. Misvattingen ontstonden omdat de filosofie van Hegel – die het Godswezen uit zijn tijdloze schuilhoek had ontrukt en verruilde voor de rede ofwel de wereldgeest – niet werd begrepen en afgewezen. Door een zonderlinge redenering in de existentiefilosofie – en het post-modernisme – wordt het absurditeitsgevoel gesitueerd op de vermeende puinhopen van de rede. Camus stelt desbetreffend dat, wanneer hij de grenzen van de rede erkent, daarmede toch niet de rede zelf zou willen loochenen. Want daar waar slechts 'de orde' en de sleur van de dag geldt, daar resteren bijgevolg de gevoelens van de absurditeit van het bestaan.

Camus echter wil een middenweg bewandelen, zodat het verstand helder blijft. Het absurde is de zonde zonder God te noemen maar wiens veronderstelde bestaan even absurd zou zijn.

Stirner die verklaarde dat God dood is, bond ook de strijd aan daar waar 'God nog in de tijdgeest werkzaam blijft onder het masker van zedelijke voorschriften.' 'Stirner', zegt Camus, 'en met hem alle nihilisten, holt naar het einde, dronken van vernietigingsdrang. Maar in de woestijn, die ze dan voor zich hebben, moet opnieuw geleefd worden.' Camus gaat uitgebreid in op de Russische nihilistische beweging waarvan Pisarjew de theoreticus was. Die merkte op dat kinderen en jongelieden de grootste fanatici zijn. Een 'studentenproletariaat' werd dan ook de fakkeldrager van deze beweging. Doch vele Russische intellectuelen daarentegen gingen wel uit van de hegeliaanse gedachten dat; 'de wereld rationeel is en dat de geest zich onvermijdelijk zal verwerkelijken aan het einde van de geschiedenis.' Zo dachten onder anderen Bakoenin, Stankewitch en Bjelinski. Bakoenin die ongetwijfeld de totale vrijheid wenste riep aanvankelijk met Netchajew, de stichter van de Genootschap van de bijl, uit: 'Onze opdracht is vernietigen, niet opbouwen!' Bakoenin zal later breken met Netchajew en deze uitspraak bijstellen naar Hegels' synthese: 'Een vernietigende kracht is tevens een scheppende kracht!' Bakoenin, die in de veertiger jaren zich meer en meer tot het anarchisme had bekend, sterft (1876) aan de vooravond van het terroristische epos. Hij heeft echter individuele aanslagen gewraakt. Het Russische terrorisme krijgt in 1878 gestalte wanneer Vera Zasoelitch het hoofd van de Petersburgse politie, generaal Petrow, neerschiet. Tot aan 1905 worden duizenden dynamietaanslagen gepleegd mede in Europa en Amerika. Boris Sawinkow leider van de in 1903 opgerichte Strijdorganisatie van de revolutionair-socialistische partij heeft opgemerkt: 'Wel hebben ze in de terreur geleefd, hebben eraan geloofd, maar ze hebben er steeds de smartelijke gespletenheid van ervaren.' Zij hier opgemerkt dat het nihilisme dat uitmondde in een terrorisme van totale vernietiging, met hun bommen het absolutisme van de macht aan het wankelen wilde brengen. Toch zijn er grenzen aan het fanatisme. Kaliayew weigert een bom te gooien omdat in het rijtuig van de groothertog Serge zich ook kinderen bevinden.

'De Franse revolutie heeft God gedood

in de persoon van zijn vertegenwoordiger in de Staat.' Maar zelfs die revolutie, waarin de jacobijnse eredienst van de Rede – de universele religie zonder transcedente God – op de troon is gezet, gaat ten onder aan het 'schavot' (de valbijl) die tot het symbool verworden is van de vrijheid.
Het is Nietzsche die een uitputtende onderzoekingstocht begint in de nihilistische woestijn die voor hem ligt: *amor fati*, de liefde tot het lot. Camus verwijst naar Zarathoestra waarin Nietzsche zegt: 'God is dood, dat de mens leve!' Een wederopstanding in het nu zal de verstikkende banden verbreken en eigen waarden weten te scheppen. 'Ik bezweer u mijn broeders, blijft de aarde getrouw en gelooft hen niet, die u van bovenaardse hoop spreken! Giftmengers zijn het, of zij het weten of niet.' Maar: 'Elk individu gaat zo verloren in het lot van de soort, in de eeuwige beweging der werelden. Alles wat geweest is, is eeuwig. Op hetzelfde strand werpt dezelfde oerzee zonder ophouden dezelfde wezens, verbaasd te leven en onvermoeid dezelfde woorden sprekend. … Eeuwig weerklinken de kreten van Dionysos, god van de aarde, als een stuk van hem wordt losgescheurd.' Doch Nietzsche wankelt: 'Uit Dionysos' naam heeft hij slechts de dithyramben aan Ariadne onsterfelijk gemaakt, die hij schreef in zijn waanzin.'
Tolstoj echter, anarchist en gnosticus, gaat uit van de innerlijke (redelijke) gesteldheid: 'Het koninkrijk is in u.' Dostojewski is het die in zijn Gebroeders Karamazows de uitspraak: 'Indien niets waar is, is alles geoorloofd', vervangt door een: 'Indien niets waar is, is niets geoorloofd.' Doch Lautréamont verliest zich in zijn Zangen van Maldoror in de huivering van de absolute banaliteit en een Rimbaud die de verrukkelijke misdaad bezingt maar in stervensnood in zijn wanhoopskreet tot zijn zuster uitroept: 'Ik verdwijn onder de grond maar jij kunt wandelen in het zonlicht!' De Sade is het die, vanuit zijn ten top gedreven wellust, droomt van een universele republiek die niet berust op vrijheid, maar bandeloosheid.

Camus constateert dat aan alle revolte een vorm van metafysische eenheidseis ten grondslag ligt en net als in de kunst zich een plaatsvervangende kunstmatige wereld schept: 'Zij kiezen de beelden en stijfiguren van de gesloten wereld waarin de actie geplaatst wordt: de versterkte wallen bij Lucretius, de kloosters en ommuurde kastelen van Sade, de rotsen en eilanden van de romantiek, de eenzame bergtoppen van Nietzsche, de oerzeeën van Lautréamont, de borstweringen van Rimbaud en dan ten slotte de huiveringwekkende sprookjeskastelen die weer overal oprijzen, bij de surrealisten overtogen door een ondoordringbare bloementooi maar elders als concentratiekampen, gevangenissen, overmeesterde volkeren, het rijk van de vrije slaven.' Met deze schitterde karakterschetsen heeft Camus bij mij veel losgemaakt.
Bij Sartre ligt het accent op de onbewuste handeling. De mensen maken de wereld tot een hel, zij zijn zelf die hel. Vrijheid ontaardt in liefdeloosheid, ontbeert idealen, verliest zich in lustbeleving. De figuren van Sartre vertoeven op uitzichloze wegen, dwalen in de nacht van kroeg tot kroeg. Deze invalshoek wordt door Camus afgewezen: 'Ook al is er geen hoop, dan dienen we niet te wanhopen.' Het instinctieve verzet dat huist in de mens bevestigt de eis naar waardigheid en schoonheid. In het

gevoel van de absurdteit dient men zich niet verliezen. Camus illustreert dit met een verwijzing naar de schrijver Ernest Dwinger. 'Die verteld in zijn *Siberisch Dagboek* over een Duitse luitenant die, al sedert vele jaren gevangene in een kamp waar koude en honger heersen, zich met houtjes een geluidloze piano heeft gefabriceerd, waarop hij, terwijl de ellende zich om hem heen opstapelt en een massa in lompen zich om hem verdringt, een vreemdsoortige muziekcomponeert die hij alleen kan horen.'

Camus gaat uitgebreid en zeer kritisch in op het hegeliaanse denken. Maar meer nog op de jonge linkse hegelianen die met hun leraar een loopje nemen. Het dialectische thema heer en knecht, dat bij Hegel metaforisch uitgedrukt een begrippenpaar vormt van de zelfontkenning van het subjectieve denken, werkt Camus bedachtzaam uit. De dialectiek van Marx daarentegen, die dit thema concretiseerde door er de klassenstrijd op te enten, komt er minder goed af. Ter vergelijking noemt Camus Hegels *Fenomenologie van de Geest* een pedagogisch werk: 'Het zelfbewustzijn is het kenmerk van de mens. … Van alle schepselen is dus de mens de enige, die zijn wezen moet bevestigen en onderscheiden in de ontkenning.' Bij de klassenstrijd en accumulatietheorie plaatst Camus een kanttekening: 'De vorming van het aandelenkapitaal van de N.V. heeft het kapitaal niet geconcentreerd, maar heeft een nieuwe klasse van kleine bezitters doen ontstaan, wier laatste zorg ongetwijfeld het aanmoedigen van werkstaking is.' Zo heeft Simone Weil aan de twee gebruikelijke vormen van onderdrukking, die door wapens en geld, een derde toegevoegd, namelijk de onderdrukking door de functie.
In het laatste hoofdstuk Het klare denken concludeert Camus: 'het historische absolutisme is echter, in weerwil van de verschillende overwinningen die het behaald heeft, steeds gebotst tegen een onoverwinnelijke eis van de menselijke natuur zoals die duidelijk gesteld wordt in de landen rondom de Middelandse Zee, waar de intelligentie en het denken gehard zijn met het harde licht. Het opstandige denken, zoals dat van de Commune in 1871 of van het revolutionaire syndicalisme, heeft deze eis steeds gehandhaafd tegenover het burgelijke nihilisme en het ideologische socialisme.' Want Lenin die verwijst naar het functioneren van de Parijse Commune neemt toch afstand van de federalistische en anti-gezagsideeënstroom. In tegenstelling tot het hedendaagse lifestyl-modernisme wijst Camus erop dat: 'De wederzijdse erkenning van een gemeenschappelijke lotsbestemming benevens de onderlinge mensengemeenschap, blijven, hoewel ongekend, bestaan.' En: 'Te midden van de ruïnes bereiden wij allen, boven het nihilisme uit, een nieuwe wedergeboorte. Maar weinigen weten dit.'

*Van de boeken van Camus verschijnen nog geregeld herdrukken. Een paar jaar geleden verscheen nog de omvangrijke biografie *Albert Camus. Een Leven* van Oliver Todd.
Over Camus en het anarchisme verscheen bij Grazwurzelrevolution het zeer lezenswaardige boek van Lou Marin *Ursprung der Revolte. Albert Camus und der Anarchismus*.

SPIRITUEEL ANARCHISME

Wim de Lobel

In 1999 publiceerde Wim de Lobel de bundel Spiritueel anarchisme en de orde van de zelfbeteugeling *(Moerkapelle, Jan Börger-Bibliotheek). Daarin wordt anarchisme opgevat als een filosofie van de vrijheid, die berust op de zelfdiscipline van het logisch denken. Tijdens de Pinksterlanddagen 2000 in Appelscha hield Wim een lezing, gebaseerd op die bundel. Aan zijn tekst* Spiritueel anarchisme *ontlenen we een fragment.*

In de wetenschappelijke wereld groeit het inzicht dat de evolutieleer, die de Engelse natuurvorser Charles Darwin (1809-1882) in de vorige eeuw ontwikkelde ook van toepassing zou kunnen zijn op het onmetelijke interstellaire universum.

De astrofysicus Hubert Reeves wijst in zijn boek, *De evolutie van het heelal*, erop dat ook het kosmisch gebeuren berust op een evolutionair proces. Hij spreekt van een heelal-beleving die door de mensen wordt ervaren en noemt dat de grondslag voor een kosmisch bewustzijn. Zo staat het heelal-avontuur onder invloed van het door natuurkrachten verenigen van deeltjes en hun samenwerking. De geschiedenis van de kosmos noemt Reeves de geschiedenis van de structurering van de materie. Volgens hem is het zeer waarschijnlijk dat er miljoenen bewoonde planeten zijn bij de miljarden sterren van ons spiraalvormig melkwegstelsel. Dit stelsel waarin wij vertoeven maakt deel uit van weer miljarden andere spiraalnevels en stelsels in het universum. Reeves komt tot de volgende opmerkelijke uitspraak: 'De mens is tot in zijn diepste wezen verwant met alles wat er in het heelal is; hij "stamt af" van de primaat, de primaat van de cel, de cel van het molecuul, het molecuul van het atoom, het atoom van het quark.'

We willen hierbij de opmerking plaatsen dat, wanneer de mens inderdaad de uitkomst is van een universeel proces, het dan moeilijk is vol te houden dat wij hier op onze planeet de enige mensen zouden zijn in het heelal. Ook de godsdienstige opvatting van een eenmalige schepping, spot met iedere vorm van gezond verstand en logica. Vanuit de eeuwigheid geredeneerd is een toevallige aanwezigheid van de mens in het heelal uitgesloten. De universele gang van zaken is namelijk aan haar eigen logische wetten onderhevig. Zoals ze in het verleden golden, gelden ze nu in het heden en zullen ze in de toekomst hun geldigheid behouden.

De Engelse hoogleraar in de theoretische natuurkunde Paul Davies oppert in zijn boek *Blauwdruk van de kosmos* een opmerkelijke theorie. Hij stelt namelijk dat: 'Materie en energie van nature een neiging hebben tot zelforganisatie.' Ook wijst hij op: 'het bestaan van logische organiserende principes.' Verder constateert hij dat het creatieve heelal zijn eigen zelfbewustzijn organiseert.

Hier vinden de hegeliaanse filosofie en de wetenschap elkaar. Vanuit deze wederzijdse erkenning is logisch gedacht, op een gemeenschappelijk inzicht te wijzen. Namelijk dat in het heelal zich steeds wéér het zelforganiserende dus logische universele (bewust-

zijns)proces afspeelt. Aangaande de universele zelforganisatie is te stellen, dat er in beginsel sprake is van het anarchistisch principe van zelfwerkzaamheid. Deze stelling willen we verder uitwerken.

Met ons uitgangspunt 'spiritueel anarchisme' willen we niet de verwarring stichten dat we allerlei New Agegedachten zouden huldigen. Want op dat onbegaanbare terrein van een veelal fantasiewereld kunnen we door de vele bomen het bos niet meer zien. Vanuit onze visie plaatsen we spiritualiteit in de context van de bewustzijnsfilosofie. Dat wil zeggen een filosofie die zich bezighoudt met de betekenis van mens en wereld.

De eeuwige kringloop van universeel kosmische processen levert uiteindelijk de mens op. Het kenmerk van de mens is het denken en zijn bewustzijn dat zich in de loop van de geschiedenis ontwikkelt. In de dagelijkse gang van gebeurtenissen manifesteren zich dan ook religieuze, culturele, wetenschappelijke denkbeelden: De mens leeft niet bij brood alleen.

Een van de kenmerken van het doordenkende bewustzijn is dat het de universele werkelijkheid ofwel het heelal als verschijnsel gewaar wordt en door kennisverwerving inhoudelijk weerspiegelt. Trouwens, zonder bewustzijn zou het heelal of de kosmos, en de mens zelf, geen klankbord hebben. Middels het denken en bewustzijn vindt er een doorvorsing plaats van de wereld en het heelal en de rol die de mens daarin speelt. Enerzijds zoekt de mens naar de grond der dingen, het zijn, anderzijds tracht hij logische conclusies te trekken. Tevens willen we er op wijzen dat wat procesmatig in beginsel en aanleg aanwezig is, aan het 'einde' van het proces voor de dag komt. Als voorbeeld kunnen we uitgaan van het zaad dat in vruchtbare bodem plant en boom, de knoppen, de bloesems en uiteindelijk de vruchten zal voortbrengen. De vruchten leveren uiteindelijk weer zaad op, en de cyclus kan zich weer herhalen. In deze eeuwige kringloopprocessen is er sprake van keer en wederkeer. Vanuit de doordenking van het bewustzijn is te stellen dat het oorzakelijk begin als gegeven, en de voleindiging als de voltooiing overzichtelijk samenvallen.

Dit geeft aanleiding tot de gevolgtrekking, dat wanneer het heelal of de kosmos, in alle eeuwigheid de denkende mens voortbrengt, er tevens het anarchistisch principe van zelfwerkzaamheid wordt gerealiseerd. Dientengevolge vertegenwoordigt het anarchisme de volledige culturele ontwikkeling van de mensheid als daadwerkelijk zelfbewustzijn.

Want de universele werkelijkheid en de mens als bewustzijnswezen zijn in feite in elkaar verondersteld. Dat is de betekenis van de wetenschap en de filosofie. De mensheid is het moment waarin het universele gebeuren haar inhoudelijke waarheid prijsgeeft. De mens als individu is onderdeel van dit universele proces. Vandaar is in zekere zin te stellen dat de mens niet aan zijn wezenlijke zijn, ofwel bewustzijn, kan ontkomen. Wanneer de werkelijkheid en het werkelijk begrijpen samenvallen dan is er sprake van een universeel zelfbewustzijn. Het zelfbewustzijn berust op zelfwerkzaamheid van de geest. Spiritueel anarchisme berust op de zelfbevrijding vanuit de logische doordenking. (–)

REACTIES & DISCUSSIES

VEERTIG JAAR 1968

Het jaartal 1968 heeft een haast magische klank, en om goede redenen. Het was het eerste jaar sinds 1848 waarin wereldwijd revolutionaire woelingen de heersende klassen in een paniek brachten die nog steeds niet is uitgewoed. Ik kom hier op het einde op terug. En het is nog steeds niet zover dat er met enige afstand – zonder wrok of naijver, zo dit ooit echt kan – een Integraal Geschiedenisboek over dit jaar geschreven zou kunnen worden, zoals Romein of Hobsbawm gedaan hebben over andere perioden. Mark Kurlansky's *1968 – the year that rocked the world* is – helaas – tezeer journalistiek, en heeft zijn fouten en tekortkomingen (Frankrijk komt er wel zeer bekaaid in af, Pakistan en Noord-Ierland worden in het geheel niet genoemd).

1848 was het woelige jaar van Europa en Zuid-Amerika, niet van de rest van de wereld. 1968 was wel mondiaal – een populaire verklaring achteraf is de werking van het nog nieuwe maar wel al overal populaire mediium televisie. Of 'de media' echt een hoofdrol gespeeld hebben is een vraag die evenwel nog beantwoord moet worden. Er zijn strijdvormen die wel degelijk van elkaar zijn afgekeken – sit-ins, bezettingen – maar de omstandigheden waren bijna overal verschillend en er moeten steeds afwegingen van de plaatselijke omstandigheden een rol hebben gespeeld.

Zeer televisonair was wat er gebeurde in de Verenigde Staten na de moordaanslag op Martin Luther King, op 4 april. De geweldloze burgerrechtenbeweging was hiermee op haar eindpunt. De zwarte wijken in de grote steden kwamen in opstand, dagelijks waren er beelden van in brand staande binnensteden, wat al meteen de indruk maakte van een revolutionaire situatie in de kapitalistische Metropool bij uitstek. Een week later, op 11 april, werd – kopieergedrag – een poging gedaan de Westduitse studentenleider Rudi Dutschke dood te schieten – een aanslag die Dutschke op termijn fataal is geworden, de dader heeft in de gevangenis zelfmoord gepleegd. Nu stond ook de Duitse Bondsrepubliek op zijn kop. Een paar weken later volgde Frankrijk, waar de oproerpolitie een studentendemonstratie in Parijs hard te lijf ging en de barricaden verrezen op 10 mei. De Media van de wereld waren bij de hand, want in Parijs zouden vredesbesprekingen beginnen tussen de Verenigde Staten en (Noord-)Vietnam. Een dergelijke aanwezigheid van niet-embedded journalisten was een publicitair buitenkansje dat zich niet gemakkelijk weer zal voordoen. De onrust onder de studenten sloeg over naar de arbeidersklasse: op den duur staakten tien miljoen mensen gedurende een maand. Bedrijven werden bezet, mogelijk zelfbeheer werd besproken, Nantes was een weeklang een Commune. Een aanbod tot loonsverhoging werd honend afgewezen. Tot de staking alsnog verliep. De contrarevolutie vond via de vakbonden en de stembus plaats en de nederlaag door dit laatste middel was overweldigend. De Gaulle had voorlopig gewonnen.

'1968' deed veel landen aan: het Verenigd Koninkrijk, België, Frankrijk, Duitsland, Polen, Tsjechoslowakije, Spanje, Italië, Griekenland, Turkije, de Verenigde Staten, Canada, Mexico, Egypte, Pakistan, Japan, China – de lijst is verder aan te vullen. Waar kwam het vandaan? Een moeilijke vraag. Uit de diepten van de kapitaalsverhouding vermoedelijk, het einde van het Gouden Tijdperk stond voor de deur. Waar ging het heen? Naar Chili 1970, Pakistan/Bangladesj 1971, Griekenland 1973-74, Portugal 1974, Nicaragua 1979 (Iran 1979 laat ik even rusten) – maar ook de omwentelingen van 1989 in Midden- en Oost-Europa en de bezetting van het Plein van de Hemelse Vrede in Peking in hetzelfde jaar kunnen als onderdeel van het lange jaar 1968 gezien worden. De vrolijke vastberaden revolutie klinkt door in het andersglobalisme dat zich regelmatig manifesteert en de heersende machten telkens weer razend weet te maken. Hoort dit ook bij het Lange Negentienachtenzestig? In

ieder geval is het anti-autoritaire socialisme, het anarchisme dat niet altijd zo genoemd wil worden, aan zowel 1968 als het andersglobalisme verbonden. 1968 is het punt waarop het wereldwijd voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog (weer) aan de orde is. Nederland kende een soort remmende voorsprong na Provo, vandaar dat het nadrukkelijk niet in de lijst van '1968' zelf voorkomt.

Twee keer leek in Nederland een samengaan van woelingen van opstandige enigszins klasseloos aandoende jongeren samen te gaan met maatschappelijke onrust, speciaal vanuit de arbeidersklasse. De eerste keer was het Amsterdamse Bouwvakkersoproer van 14 juni 1966, dat plaatsvond in een stad die als het ware gonsde en zinderde van onrust die in de lucht hing dankzij het fenomeen Provo. 'Er is iets aan de hand'... maar wat? Na het huwelijk van kroonprinses Beatrix op 10 maart en een kloppartij negen dagen later was Amsterdam explosief. Het Bouwvakkersoproer lijkt echter meer het slotakkoord van een reeks fameuze arbeidersopstanden in een stad waar ruim veertig jaar later geen industrie meer te vinden is. Ook in zijn eigen tijd was het oproer geen begin, maar meer een eindpunt. Er was een dode gevallen – de officiële uitleg zal nooit bevredigend klinken. Provo was al over zijn hoogtepunt heen.

Iets dergelijks geldt voor de belangrijkste staking in een strategisch belangrijke Nederlandse bedrijfstak: de haven van Rotterdam, augustus-september 1970. De staking was wat men 'wild' noemt: de nauw met het staatsapparaat verweven vakcentrales (toen nog een sociaal-democratische, een katholieke en een protestantse) 'erkenden' de staking niet. Deze ging evenwel door en bracht een mobilisatie op gang van solidariteit waarmee de stakers het een tijd konden volhouden. Een opvallende rol werd hierbij gespeeld door wat maoïsten gingen heten, een politiek richtinkje dat zijn bestaan kon ontlenen aan de eigenlijk op dat ogenblik juist afgelopen onrust aan een aantal instellingen van hoger onderwijs in Nederland. Hoofdgebouwen of losse instituten waren bezet geweest en in het algemeen werd iets wat voor democratisering kon doorgaan bereikt. Aan de onderwijsinstellingen was dit een eindpunt dat ieder verzet aangaande studie-inhoud en –organisatie tot op vandaag gesmoord houdt – ook al is de zogenaamde democratisering tamelijk geluidloos weer afgeschaft. Het democratisch gehalte van de restanten van de studentenbeweging kon gemeten worden aan de mate waarin zich prominent wanende studenten verklaarden op de CPN te zullen stemmen, want dit was de steun en toeverlaat van alle werkende mensen in Nederland, stelden zij. Ook de Partij van de Arbeid heeft heel wat nog zittend kader ontwikkeld in die dagen van gebureaucratiseerd-opstandelingetje spelen in de zogeheten rode jaren zeventig. De soixante-huitards van Nederland – waarachtig een droevig geheel. Van de misschien wel bekendste zal de huidige (postume) achterban niet eens willen weten dat hij het was: Pim Fortuijn…

En dan waren er die in stilte doorwerkende maoïsten, die de staking in Rotterdam niet tot een (goed?) einde konden brengen - daar was de CPN toch voor nodig. De Nederlandse heersende klasse was wel degelijk even in paniek vanwege deze wilde actie, die vervolgens leidde tot een wel door de meeste gevestigde bonden gesteunde golf van stakingsacties. De buitengewone burgerlijke uitzonderingstoestand voor het Rijnmondgebied werd achter de hand gehouden, maar zover is het niet gekomen. De maoïsten hielden zich vervolgens hoofdzakelijk weer bezig met onderling gekrakeel, hetgeen overigens uitliep op de oprichting van wat in organisatorisch opzicht het geslaagdste resultaat van 1966/1970 mag heten: de Socialistische Partij. Tekenend trouwens voor de publieke intellectuele erfenis van de onderhavige episode, dunkt mij. Daarnaast heeft Nederland een opleving van het anarchisme meegemaakt dat echter geen blijvende georganiseerde

vorm kreeg – Provo en de Kabouterbeweging zijn de opvallendste bekende namen en er valt veel voor te zeggen de kraakbeweging van de jaren hierna als vervolg hierop te zien. Maar al met al speelt 1968 als jaar en als begrip in Nederland nu juist geen rol van grote betekenis.

Laat ik even duidelijk maken hoe in grote trekken mijn eigen 1968 er uitzag: ik had het druk met mijn eindexamen, waarvan de bekroning samenviel met het hoogtepunt van de Franse meidagen en gevierd werd op de dag van de aanslag op Robert Kennedy. Ik was meelevend nieuwsconsument, niet meer, niet minder. In oktober maakte ik als kersvers student mijn eerste sit-in-demonstratie mee onder het motto Mexico moordstad! naar aanleiding van de grote schietpartij tegen demonstranten op Tlatelolco, 2 oktober. Die charge in Amsterdam heb ik bij eerste waarschuwing ontlopen, nog herstellende van een operatie kort tevoren. Wie zit er trouwens op te wachten door de politie in elkaar gebeukt te worden? Sterke verhalen over '68 hoeft u van mij niet te verwachten – misschien wel over andere jaren, al zijn ze bij nader inzien waarschijnlijk ook weer niet zo sterk. (Ik verwijs verder naar mijn weblog christianarchie.blogspot.com, zoekfunctie via archief: 1968). Zelfs als je niet net te jong was geweest viel er in Nederland trouwens niet veel te missen, in 1968, zoals ik al vermeldde.

Heersende klasse in paniek – de uitdrukking is al eerder gevallen. In 1968 viel geen enkele regering tengevolge van de onrust, tenzij men het terugtreden van Johnson als presidentskandidaat zo telt. Wel werd de val van De Gaulle ingeluid, en op termijn die van het militaire regime in Pakistan, en meer. De bezetting van Tsjechoslowakije kan als een paniekhandeling gezien worden. In de reëel bestaande Democratische Wereld ging het organiseren van de preventieve contrarevolutie, zoals Herbert Marcuse haar al meteen noemde, op andere wijze, al had de reactie ook militaire trekjes, vooral in de Verenigde Staten. De zwarte en inheemse bewegingen werden er door infiltratie en provocatie de steeds uitdijende gevangenissen ingeloodst. Een op de honderd VS-ingezetenen zit achter tralies, en dit getal is nog geflatteerd. Bijna overal is na een ideologische oorlogvoering de publieke sector – behalve het gevangeniswezen – uitgekleed en staat de zogenaamde sociale zekerheid onder zware druk (die moet 'hervormd' worden).

De ideologische strijd rond '1968' is zwaar. Er heet van alles mis te zijn in de reëel-bestaande democratische marktparadijzen, en het is allemaal de schuld van 1968 of bij uitbreiding van het hele decennium, 'de jaren zestig'. Of het nu de echtscheidingscijfers zijn, het gebruik van drugs, de onmogelijkheid voldoende kanonnenvoer in dienst te krijgen voor de vele oorlogen die men op het programma heeft, de kassadame die niet kan rekenen, de zogeheten integratieproblemen van even zogeheten allochtonen: het is de schuld van de jaren zestig. Alles moest namelijk maar kunnen. Een grootmeester in dit ideologische gekwaak was de VVD-uitzendkracht van Shell in de politiek (de PvdA heeft er ook wat), Bolkestein, die godbetert nog als intellectueel in de Nederlandse politiek is afgeschilderd ook. En die nooit ter verantwoording is geroepen voor de rol van zijn partij in de jaren zestig en erna. In Duitsland is het een volkssport geworden om de jaren zestig onder schot te nemen, speciaal voor de voorstanders van de Nieuwe Burgerlijkheid – de terugkeer van die goede oude jaren vijftig is gewenst (toen de exnazi's het nog volop voor het zeggen hadden). In Duitsland zijn in de vorm van de rood-groene coalitie 68-ers inderdaad even aan de macht geweest, en we weten wat dit inhield.

Als men geen verhaal kan beginnen over een regering die decreteerde dat alles moest kunnen – want die is er nu eenmaal nergens geweest – dan is het afschilderen van de revolutionaire woelingen van '68 en omstreken het grote karwei. Het ging hier om een normvervaging in de hand werkend relletje van verwende rijkeluiskinderen, wordt de mediaconsument voorgehouden. 1968 als een studentengeintje, weer eens wat anders dan zooien, is de suggestie. De rijkeluiskinderen van toen worden ideologisch aangevuld met de hedendaagse hardwerkende mensen die het toch al zo zwaar hebben met de benzineprijs en de pensioendruk. Of een behoorlijke historiografie hier veel zal helpen is de vraag. Veel meer dan de ideologische prietpraat confronteren zit er niet in, en het is moeilijk dit te doen binnen de media zelf die deze ideologie dagelijks bezorgen. Maar het is niet onmogelijk. En tenslotte: '1968' had het ook niet gemakkelijk, maar het was er en het blijft staan als een teken aan de wand voor de heersende klassen: uw dagen zijn hoe dan ook geteld. Al weten we niet wanneer de volgende grote uitbarsting komt – komen zal zij.

André de Raaij

HARD RAIN 6

Het zijn moeilijke tijden met stormkracht negen uit de hoek van het rechtse populisme van Wilders en Verdonk. Moeilijk in ieder geval voor Wijnand Duyvendak, die een streep zette onder zijn Tweede Kamerlidmaatschap voor GroenLinks na veel commotie over zijn activistische verleden, ondermeer als redacteur van het vroegere krakersblad *Bluf!* (Duyvendak schreef overigens ooit een kritisch artikel over de kraakbeweging in *De AS* 81-Onderdak).

Ook de activisten van de Vrijplaats Koppenhinksteeg in Leiden lijken hun gekraakte onderkomen te moeten ontruimen. Beloften het pand te legaliseren werden door een nieuw gemeentebestuur van CDA en VVD van tafel geveegd en eerder al dreigde er ontruiming vanwege het ontbreken van een horecavergunning. Ook wijkbewoners willen de krakers weg hebben omdat hun activiteiten, ondermeer de uitgave van de antiracismekrant *De Fabel van de Illegaal*, in strijd is met het bestemmingsplan. Een kort geding heeft de vrijplaats verloren. In nummer 92 van het blad (www.defabel.nl) aandacht voor de dreigende ontruiming, artikelen over het Marokkaanse en Turkse nationalisme en een ongenuanceerde aanval op Paul Scheffer, auteur van *Het land van aankomst*.

Moeilijke tijden ook voor *Kleintje Muurkrant* (www.stelling.nl/kleintje) uit Den Bosch. Het maandblad verschijnt nu onregelmatig vanwege zware financiële problemen, het gevolg van juridische procedures die een projectontwikkelaar voert. Na een betaalde dwangsom van tienduizend euro loopt er nu een claim van twee ton! In nr. 432 van het blad las ik een hilarisch bericht. De Deense goede doelenorganisatie Humana met zijn bekende kledingcontainers kreeg van TNT 700.000 stuks overbodige werkkleding. Nu blijkt dat die kledingstukken voor een deel terecht zijn gekomen bij het personeel van Humana. Die lopen dus nu in oude postbode-uniformen rond. Overigens is Humana al eerder in het blikveld van de Nederlandse justitie geraakt. Voor de bekende Franse anarchist Siné die al actief was in de meidagen van 1968 zijn het ook moeilijke tijden. Volgens *NRC Handelsblad* van 30.7.08 is de 79-jarige politiek tekenaar en columnist in conflict geraakt met de hoofdredactie van het satirische blad *Charlie Hebdo*. Hij wordt beschuldigd van 'antisemitische uitlatingen' in het blad. Excuses wil hij niet maken, op internet is een petitie ten gunste van de befaamde 68-er gestart met inmiddels duizenden handtekeningen. Siné zou zich op een niet te rechtvaardigen wijze hebben uitgelaten over het joodse familiebedrijf Darty. We zullen Thom Holterman vragen deze affaire te volgen.

Hoog tijd voor een positief geluid, dat ik tegenkwam in nr 86 van *ZOZ*, het tijdschrift voor doendenkers van Werkplaats Omslag in

Eindhoven. Het betreft dan de coöperatie Longo Mai, ontstaan uit post-1968 studentenorganisaties in Oostenrijk en Zwitserland. Nu zijn er verscheidene woon- en werkgemeenschappen, een vrije radio en een theater- en muziekgroep. Voor meer info: www.longomai.nl In hetzelfde zomernummer ook een artikel over Mataverna, een anarchistisch dorp bij Léon (Spanje), dat meer individualistisch gericht is.
Een ander positief geluid vond ik in *NRC Handelsblad* (9.5.08), waarin een informatief artikel over Michel Onfray verscheen. Deze veel gelezen Franse volksfilosoof en anarchist draagt dagelijks de idealen van 1968 uit in zijn drukbezochte Volksuniversiteit in het Normandische Caen. In 1968 zat hij nog op school, maar in zijn eentje zet hij de meirevolte voort met inmiddels vijfendertig boeken en talloze activiteiten. 'Het hedonisme van Onfray is niet het alles-voor- mijn-eigenplezier-individualisme van 1968. Het wil een vervolg er op zijn.' Aldus *NRC Handelsblad*.
Positief ook is de keuze van het Engelse anarchoblad *Freedom* (www.freedompress.org.uk) voor een kleiner formaat. In nr 2 een gruwelijke foto van de onthoofding van een Chinese anarchist in de jaren twintig toen de libertaire beweging gedecimeerd werd door communisten en nationalisten. In nr 3 een bespreking van de door David Goodway verzorgde bundel met stukken van de enkele jaren terug overleden Nicolas Walter, getiteld *The Anarchist Past and Other Essays* (uitgever: Five Leaves). In nr 4 een artikel van de Israëlische schrijver (van *Anarchy Alive!*) Uri Gordon over de Russische nationaalbolsjewisten van Limonov. In nr 5 een interview met de Russische anarchist Vadim die vaststelt dat Poetin alles wat op democratie lijkt heeft vermorzeld, maar door zijn nationalisme en werkgelegenheidspolitiek toch aanhang heeft verkregen. En in nr 8 een verslag van wat er te genieten viel op het Anarchistische Filmfestival in Newcastle.
Klasse! is de naam van een nieuw gratis kwartaalblad (oplage 7.000exemplaren) uit de libertaire hoek met veel aandacht voor economie en arbeid. Contact via: klasse@globalinfo.nl
Spanning is een maandblad van het Wetenschappelijk Bureau van de SP. In het maartnummer 2008 dat De AS ontving, wordt verslag gedaan van een internationaal congres dat vorig jaar in Oss werd gehouden. Veel communistische partijen, ondermeer uit Italië, Griekenland, Spanje, Portugal en Tsjechië, waren daar aanwezig. Hoofdredacteur Sjaak van der Velden is de auteur van de serie 'Het rijke rooie leven', met in dit nummer aandacht voor de eind negentiende eeuw actieve anarchist Janus van Emmenes.
De Humanist, het door Boudewijn Chorus geredigeerde blad van het Humanistisch Verbond (HV), heeft opgehouden te bestaan. Heel jammer, want het blad voer een libertair getinte koers en ging politieke kwesties niet uit de weg, wat tot nog toe niet gezegd kan worden van opvolger *Human*, een kwartaalblad met een andere redactie dat door Boom wordt uitgegeven. *Human* (pb 75490, 1070 AL Amsterdam) is officieel de spreekbuis van het HV, maar in de praktijk veeleer een glossy met nauwelijks politiek en veel human interest, filosofie en kunst. In het lentenummer 2008 ondermeer een interview met psycholoog Douwe Draaisma over het menselijk geheugen en in het zomernummer een interview met de conservatieve Britse filosoof Roger Scruton over kunst en cultuur.
Een echt nieuw kunsttijdschrift is *Kaat*, een uitgave van het Rotterdamse Centrum voor Beeldende Kunst. Oud-AS-redacteur Siebe Thissen maakt deel uit van de redactie van het tijdschrift. In het tweede nummer 2008 een interview met cultuureconoom Arjo Klamer die nog eens het belang van een sterke culturele en intellectuele infrastructuur in Rotterdam benadrukt. Filosoof Henk Oosterling pleit voor het (weer) samenbrengen van scholen en volkstuinen. Verder aandacht voor foto's van de Rotterdamse haven in de jaren vijftig en zestig.

Het HV revancheert zich deze zomer met een fraai dubbelnummer 33/34 van het al eerder

in deze rubriek besproken *Tijdschrift voor Humanistiek* (030-2390100) dat geheel gewijd is aan homo- en lesborechten. Het nummer bevat meer dan dertig artikelen, ondermeer van bekende (oud-) politici als Joke Swiebel en Boris Dittrich en wetenschappers als Rob Tielman, Gert Hekma en André Hielkema. Maar het meest verrassend zijn de korte bijdragen van ervaringsdeskundigen (m/v) ter plekke, van Polen en India tot Kameroen en Zuid-Afrika. Zo leerde ik dat er vanouds al vrouwenhuwelijken bestonden in zuidelijk Afrika en deze niet een product van de decadente westerse cultuur zijn, zoals sommige hedendaagse zwarte politici beweren. Minister Chris Carter uit Nieuw Zeeland, de eerste homo in dat land met een geregistreerd partnerschap, schreef een voorwoord bij dit dubbelnummer.
Graag lees ik de columns van H.J.A. (Henk) Hofland in *NRC Handelsblad* en *De Groene Amsterdammer*. Als een van de weinigen blijft hij consequent Bush en de zijnen kritisch volgen. Ook volgt hij het 'nieuwe' Rusland. Zo verwerpt hij de idee dat er sinds het optreden van Poetin een nieuwe oorlog in het verschiet ligt (DGA 7.3.08). Wie dat denkt, zegt Hofland, is vergeten hoe de Koude Oorlog is verlopen. 'De vraag van deze tijd is wat de westelijke prioriteit zal zijn: de steun zoeken van Moskou als halve democratie bij het oplossen van de steeds ernstiger wordende vraagstukken in Azië en het Middenoosten, of dit Rusland beschouwen als de volgende natie die zo vlug mogelijk moet worden gedemocratiseerd…' Een uitspraak die bijna een half jaar later met een heuse oorlog in de Kaukasus actueler is dan ooit.
Opmerkelijk in hetzelfde blad (28.3.08) is een interview met de antropoloog en Yale-hoogleraar James C. Scott. Hij is uiterst kritisch over de mondiale maakbaarheidspogingen van het kapitalisme, te weten Wereldbank, WTO en IMF. 'Ik ben een anarchist', zegt Scott, 'die erg onder de indruk is van het principe van gelijkheid zonder hiërarchie'. Een succesvolle gemeenschap bereik je, volgens hem, door te zorgen voor stabiliteit in werk en inkomen.
Het kwartaalblad *Geweldloze Kracht* (pb 288, 5280 AG Boxtel) wordt omgezet in een halfjaarlijks infobulletin, gekoppeld aan een nieuw, op de actualiteit gericht webblad: www.samenvoorvrede.nl Eerder al ging de in de jaren zestig opgerichte Stichting voor Actieve Geweldloosheid (SVAG) zich Beweging voor Geweldloze Kracht noemen.
VredesMagazine (030-8901341), het door zes pacifistische en antimilitaristische organisaties opgerichte kwartaalblad, is een aanwinst. Leesbaar, met afwisselend korte berichten en informatieve artikelen. In nr 3 onder meer veel aandacht voor de Joint Strike Fighter, waarvan de aanschaf zes miljard euro gaat kosten en de exploitatiekosten nog eens negen miljard zullen bedragen.
Hans Ramaer

UIT HET LAND VAN PROUDHON 7

'Politiek is de kunst om te voorkomen dat mensen zich gaan bezighouden met de zaken die ze aangaan.' (Paul Valéry geciteerd op de omslag van nr. 1515 van *Le Monde libertaire*). Dit citaat dekt in menig opzicht wat men te lezen krijgt in artikelen in de verschillende uitgaven van het Franse anarchistische weekblad *Le Monde libertaire* (LMl; nr. 1505 t/m nr. 1522; tijdvak februari – juli 2008).

Men moet dan denken aan artikelen over boerenbedrog in verkiezingstijd (zoals de Franse gemeenteraadsverkiezingen) en daarna (wat blijken de verkiezingsbeloften van Sarkozy waard?). Een onderwerp dat niet onbehandeld kon blijven is 'mei 68'. Het bijzondere nummer (34, 2008) is daar vooral aan gewijd. In LMl nr. 1517 leest men vervolgens over 'de nacht van de barricades' in Parijs 10 mei 1968 en in nr. 1521 over 'het cynisme en de hoop', een interview met iemand die in der tijd als 16 jarige 'mei 68' meemaakte.

Aandacht ook voor de *Dionyversiteit*. Het betreft de nieuw opgerichte volksuniversiteit van Saint-Denis, een voorstad van Parijs (zie hun site: http://www.dionyversite.org//). De Dionyversiteit is ondergebracht in de *Bourse du Travail*, waar ooit de revolutionaire syndicalist F. Pelloutier (1867-1901) de arbeiders in avondcursussen instrueerde hoe zich te verzetten in de wereld van toen, waartegen en tegen wie! Nu komt men in het kader van bepaalde thema's bijeen om tot beter inzicht in maatschappijproblemen te komen. In LMl daarvoor thema's te over. Ik groepeer er twee, te weten 'ongehoorzaamheid' en 'catastrofisme'.

Ongehoorzaamheid kan zowel door burgers als door allerlei (publieke) administraties worden beoefend. Men voert niet uit wat van 'hoger hand' wordt bevolen. Men gaat in verzet, men boycot. Discussiepunten? Zou Gandhi met zijn geweldloosheid op hebben gekund tegen Hitler of Stalin? Wat kon de door Gandhi gepredikte 'kracht van de waarheid' (satyagraha) betekenen in de wereld van inquisitie onder de Spaanse dictator Franco? Dit houden tegenstanders van geweldloos verzet de ander altijd voor.

Kan men overigens het kwaad zonder meer verpersoonlijken (Hitler/Stalin/Franco)? Moet men niet veeleer steeds de staat (en zijn infrastructuur) zien als voornaamste oorzaak van 'kwaad' en in het kapitalisme de generator van menige vorm van destructie (van vernietiging van levensbronnen tot oorlog)? Is verzet tegen militarisme en oorlogsindustrie niet nog immer geboden? Ongehoorzaamheid is niet iets passiefs en je kan je er in scholen (zie de site: http://www.desobeir.net/) (in de nrs. 1508 t/m 1510, 1514, 1522 vindt men in diverse artikelen aandacht voor deze zaken). Dan het tweede cluster.

De discussie over *catastrofisme* leert dat in anarchistische kring op verschillende manieren naar het verschijnsel 'opwarming van de aarde' en/of 'klimaatverandering' wordt aangekeken. Opgemerkt wordt dat in de loop van een aantal eeuwen al vaker is geroepen, dat de aarde (binnenkort) zal vergaan. Door mensen daar bang voor te maken, zullen ze zich gemakkelijker laten manipuleren. Religies en regeringen bedienen zich van deze bangmakerij, als het hen uit komt. Het waarschuwen voor een komende, mondiale catastrofe die zich kan voordoen als men de 'opwarming van de aarde' niet tegen gaat, kan als zo'n middel tot manipulatie worden begrepen. Onder meer de Franse, libertaire sociaal-geograaf Philippe Pelletier verheft zich tegen dit type 'catastrofisme'. Daarbij maakt hij duidelijk niet te ontkennen, dat er een destructie van levensbronnen plaats vindt, maar dat is een andere discussie. Ik vat de verschillende opties als volgt samen.

Het verschijnsel 'opwarming van de aarde' is een te groot en te vaag verschijnsel. Het gaat als generalisatie gelden en is daarmee open voor desinformatie. De focus wordt in zo'n geval gericht op 'de komende catastrofe'. Dit leidt af van waar de aandacht naar moet uitgaan: het financieringskapitaal blijft gewoon zijn destructiedrift botvieren. In plaats van het focussen op de catastrofe, moet het gaan

om het criminaliseren van de neo-liberalistische vernietigingsdrang. Een dergelijke toonzetting vindt men bijvoorbeeld in een artikel getiteld 'Kroniek van een aangekondigde catastrofe'. De auteur beschrijft eerder de gang van zaken onder het bestaan van het financieringskapitaal, dat de aarde helpt vernietigen. Anarchisten moeten zich in dit geval niet laten opslokken door de 'catastrofisme-beweging', ze moeten daarentegen als 'katalysatoren' anti-etatistische en antikapitalistische inzichten helpen versterken (zie de betreffende artikelen nrs. 1508, 1516, 1518, 1520).

Wat verscheen er verder nog in het land van Proudhon? Veel meer dan ik kan behappen. Zo las ik dat vanaf 2007 tot nu toe 150 nieuwe boeken over 'mei 68' zijn verschenen. Ik heb slechts twee uitgaven over dat onderwerp voor mij liggen. Een daarvan blijkt bovendien een herdruk van tien jaar terug te zijn. Maar de tekst blijft leerzaam: een verloren revolte, levert na de revolte meer repressie op dan er voor al bestond… Althans, dat is op te maken uit het boek dat Maurice Rajsfus samenstelde, getiteld *Mai 68, Sous les pavés, la répression* (mai 1968 – mars 1974), (Mei 68, Onder het plaveisel, de onderdrukking; mei 1968 – maart 1974), (uitgeverij Le Cherche Midi, 1998, 2008; 251 pag.; 15,- euro).

Het kwartaalschrift *Vacarme* (uitgave van *Editions Amsterdam*, Parijs, voorjaar 2008, nr. 43; 94 pag.; 10,- euro) gaat ook voor een groot deel over 'mei 68'. Het evalueert de ontwikkelingen op het vlak van school, gezin, politie, werk, psychoanalyse, literatuur en militant zijn. Dit alles vanuit de vraagstelling: heden anti-autoritair zijn? Het ziet er allemaal 'glossy' uit, maar de inhoud valt tegen. Het laatste artikel in de anti-autoriteitssfeer is overigens instructief.

Dat gaat over anti-autoritaire ingrepen, die men bij de opzet van groepen kan gebruiken. Het zijn vooral groepstherapeutische ingrepen. Ze lijken me stuk voor stuk nuttig. Als men zich voorstelt dat een 'anti-autoritaire maatschappij' uit ontelbare groepen zal zijn samengesteld, waarin dan de nuttige wenken niet alleen zijn opgevolgd maar ook hun effect hebben, dan beseft men beter welk soort barbarij we om ons heen zien…

Barbarij? Maar we leven toch in een wereld die zich overwegend democratisch noemt (op wat duistere gebieden na). Daar klopt geen hout van natuurlijk. Al vroeg is men daarom zelf solidariteit gaan organiseren. Deze is in 'de democratie' onder werking van het laat-kapitalisme eerst uit elkaar gespeeld en krijgt nu, onder leiding van door het neoliberalisme hoogstmodern geïnfecteerden, zoals socialisten die zich hebben laten domesticeren, de nekslag. De maatschappij is een haaien-maatschappij geworden.

Rond de vorige eeuwwisseling kon men nog denken aan het instellen, het smeden van solidariteit, zoals Serge Audier laat zien in zijn boek *Léon Bourgeois, Fonder la solidarité* (uitgeverij Michalon, Paris, 122 pag.; 10,- euro). Aan Léon Bourgeois, een Franse sociaalfilosoof en politicus van radicaal socialistische huize, lag het niet (hij was van goede wil), dat het niet van sterke en houdbare solidariteit is gekomen. Dan maar *Mort à la démocratie* (Dood aan de democratie), zoals bedoeld door Léon de Mattis (uitgeverij L'Altiplano, Parijs, 2007, 123 pag.; 7,- euro).

Deze Léon is enkele jaren lid geweest van de Franse sociaal-democratische partij, tot het moment van de gemeenteraadsverkiezingen in 1989. Toen begreep hij dat het allemaal boerenbedrog was, wat men met de verkiezingen en 'de democratie' aan wil. Hij hield het voor gezien. Wat men in het boek tegenkomt, is overwegend het aloude anarchistische antiparlementarisme, opgediend met actuele ingrediënten.

Zo is een van de beloften altijd weer: meer *transparantie* brengen in het publieke bestuur. Maar de enkele verschijning van het woord transparantie in een zin, is voldoende om die zin nog ondoorzichtiger te maken dan steenkool. Deze slogan en vele andere, genoteerd en afgedrukt op een graffiti-achtige wijze, treft men aan in het boek, vol met bizarre tekens, van Roland Cros onder de titel *Paroles clandestines* (Clandestiene woorden), (uitge-

verij Les Éditions Libertaires, St.-Georges d'Oléron, 2008; 13,- euro).
Een van de middelen om de democratie 'democratischer' te maken is het invoeren van het gebonden mandaat. Wanneer dit middel wordt toegepast, betekent dit dat de gekozen vertegenwoordigers in overeenstemming moeten handelen met de opdracht, die zij van hun kiezers krijgen. Doen zij dat niet, dan kunnen ze onmiddellijk door de kiezers worden teruggeroepen en vervangen. Het is een geducht middel tegen knechting van het kiezersvolk en daarom in de politiek *niet* toegepast. Onderwijl brengen met name mensen van libertaire huize het steeds weer in politieke discussies in.
Pierre-Henri Zaidman doet daar een boekje over open voor het tijdvak 1789-1871 in zijn *Le mandat impératif, De la révolution française à la Commune de Paris* (Het gebonden mandaat, Van de Franse revolutie tot de Commune van Parijs), (uitgeverij Les Éditions Libertaires, St.-Georges d'Oléron, 90 pag.; 12,- euro). Zaidman voegt aan het geheel een aantal samenvattingen van oorspronkelijke documenten toe.
Het is duidelijk dat bij de toepassing van het gebonden mandaat, de machtsbasis bij de kiezende bevolking blijft. Maar zelfs in een dergelijke politieke constellatie, zal 'macht' zich toch nog overal doen gevoelen. Om tot een beter begrip van het verschijnsel 'macht' te komen, voor zover het in sociaalfilosofische en sociologische teksten aan de orde is, *schreef Monique Castillo het boek Le Pouvoir, Puissance et sens* (Het gezag, Macht en betekenis), (uitgeverij Michalon, Parijs, 122 pag.; 10,- euro). Zij behandelt drie typen macht: (1) kracht, (2) overheersing en (3) proces. Haar boek gaat dus niet over anarchisme, maar wel over een zaak die anarchisten wensen te bestrijden: macht in welke vorm dan ook.
Een boek dat wel over anarchisme gaat, is dat van de Franse filosoof en oud-docent van de Parijse Universiteit-VIII, te weten René Schérer. Deze auteur, die in Franse anarchistenkringen niet onbekend is, publiceerde onlangs zijn *Pour un nouvel anarchisme* (Voor een nieuw anarchisme), (uitgeverij Éditions Cartouche, Parijs, 185 pag.; 17.- euro). Kan er van een nieuw anarchisme worden gesproken? Ik heb het niet kunnen aantreffen in het boek. In die zin is de titel ervan misleidend.
Het is bovendien een weinig systematisch boek. Te hooi en te gras wordt naar auteurs verwezen en elementen aan hun teksten ontleend en/of becommentarieerd. Zo werkt Schérer een aantal gedachten van de vroegsocialist Charles Fourrier (1772-1832) uit en springt vervolgens met gemak over op het bespreken van de lezingencyclus van Michel Foucault's 'De geboorte van de biopolitiek' (uit 1978-1979). Dit alles in een literair-filosofisch taalgebruik. In een slothoofdstuk laat hij zien dat een aantal Franse schrijvers, zoals Paul Valéry en Antoine Artaud tot de flora van het anarchisme kunnen worden gerekend, evenals de Italiaanse cineast Pier Paolo Pasolini. Het is voor mij geen boek geworden over 'nieuw anarchisme', maar hooguit een boek ten behoeve van een hedendaags anarchisme.
Thom Holterman

BOEKBESPREKINGEN

SPINOZA: NATURALIST, PASSIONALIST
Onlangs verscheen bij uitgeverij Klement/Pelckmans in de serie 'Denkers' een inleiding in de filosofie van Spinoza, geschreven door Miriam van Reijen: *Spinoza. De geest is gewillig, maar het vlees is sterk.*
Spinoza staat de laatste jaren volop in de belangstelling. Deze zeventiende-eeuwse filosoof met zijn verlichte ideeën over godsdienst, politiek, tolerantie en de vrijheid van denken lijkt meer dan ooit voor velen een bron van inspiratie, niet alleen voor politici en filosofen, maar ook bijvoorbeeld voor neurowetenschappers zoals Antonio Damasio, schrijver van *De vergissing van Descartes* en *Het gelijk van Spinoza*.
Hoewel de ideeën van Benedictus de Spinoza geen lichte kost zijn is het Miriam van Reijen gelukt hierover een zeer helder en interessant boek te schrijven. De denklijnen zijn steeds duidelijk, vaak intrigerend. Wat opvalt is dat van Reijen niet bang is haar persoonlijke visie naar voren te brengen, wat het verhaal niet alleen leesbaarder maakt dan veel andere inleidingen, maar ook extra uitdagend om een eigen oordeel over deze ideeën te vormen.
Het boek begint met een inleiding waarin de actualiteit en relevantie van Spinoza's filosofie aan bod komen, naast de vraag of Spinoza 'moeilijk' is (ja en nee), een korte schets van zijn leven en de hoofdlijnen van zijn filosofie.
In hoofdstuk twee tot en met zes worden die hoofdlijnen verder uitgewerkt: de drang tot zelfbehoud, de deugd als hoogste vorm van eigenbelang, determinisme en ethiek, determinisme en vrijheid van denken, het niet bestaan van absoluut goed en kwaad, ontstaan en aard van de aandoeningen en passies, de onmacht en de macht van de rede, vrijheid van denken in de staat, en zo nog wat onderwerpen die van belang zijn in de filosofie van Spinoza. Een van de interessante uitspraken van Spinoza die hierbij wordt aangehaald is: 'Mensen zijn zich wel bewust van hun daden en begeerten, maar niet van de oorzaken waardoor zij worden gedreven tot iets.'
Veel aandacht is er voor het beeld van Spinoza als rationalist. Volgens Miriam van Reijen (en zij is niet de enige hierin) is dat ten dele een verkeerd beeld. Spinoza zei immers zelf dat 'de rede niets vermag tegenover de passionele drijfveer van het "vlees", totdat zij zelf tot passie wordt.' Zoals van Reijen ook aangeeft: 'Spinoza is dus geen rationalist als het gaat om de macht van de rede. Wel kan men hem een rationalist noemen wat betreft het vertrouwen in de rede als kenvermogen.' Bij die laatste vorm van rationalisme gaat het om het uitgangspunt dat kennis altijd is terug te voeren op aangeboren ideeën.
Een derde vorm van rationalisme staat tegenover openbaring en geloofsdenken, met andere woorden het aannemen van kennis op grond van autoriteit of gezag. Dit is het rationalisme van de verlichtingsdenkers à la Diderot. Spinoza wordt door velen (onder andere de Britse historicus Jonathan Israel) als voorloper, inspirator of zelfs als eerste en belangrijkste van deze verlichtingsdenkers gezien. Anderen zien juist een mysticus in hem. Hoe plaatst Miriam van Reijen Spinoza in dit 'licht'? Ze ziet hem in elk geval niet als mysticus. Zowel de benaming 'passionalist' als 'naturalist' vindt van Reijen van toepassing op Spinoza: 'Beide baseren zich op Spinoza's radicale eenheid van lichaam en geest, waar zowel rationalisme als mystiek volgens mij aan voorbij gaan. Spinoza gaat uit van de conatus, het driftmatige streven en dat streven heeft niets 'mystieks' of spiritueels. Het streven is het wezen van de mens, zowel naar de lichamelijke als naar de geestelijke kant, en de geest is niets anders dan de idee van het lichaam. Spinoza is vooral een natuurwetenschappelijk of naturalistisch denker.'
Ik vind het bij Miriam van Reijen altijd een verademing dat ze laat blijken ergens voor te staan, ook in haar andere boeken, waaronder *Filosoferen over emoties*, en *Filosofie en hulpverlening* (waarin zij bijvoorbeeld anarchisme op

een zeer positieve manier naar voren haalt). In vorige boeken bracht zij vooral met instemming ideeën van de stoïcijnen naar voren, maar in dit boek blijkt duidelijk dat Spinoza haar uiteindelijk meer te bieden heeft. Miriam van Reijen staat zelfs geheel achter de filosofie van Spinoza. Zoals Herman De Dijn in zijn inleiding schrijft: 'Die eenheid van begrijpen en aanvaarden voelt men aanwezig doorheen het hele boek en werkt aanstekelijk.'

Dit zich (bijna?) geheel achter Spinoza stellen is vooral opmerkelijk aan het einde van het laatste hoofdstuk, waarin het gaat over Spinoza's politieke filosofie. Hierin verdedigt Miriam Spinoza's door velen bekritiseerde houding rond vrouwen en kiesrecht. Het lijkt erop dat Spinoza het terecht vindt dat vrouwen hiervan uitgesloten zijn. Van Reijen vindt dit logisch voortvloeien uit de filosofie van Spinoza. Je kunt het namelijk zien als beschrijving van een feitelijke situatie: vrouwen wáren uitgesloten van kiesrecht. Vervolgens is deze houding van Spinoza logisch omdat bij hem macht (vermogen) gelijk staat aan recht. Vrouwen zullen (gemiddeld genomen!) noodzakelijk het onderspit delven als het op lichaamskracht aankomt. Alleen met het argument van Spinoza dat vrouwen en mannen niet zouden kunnen samenwerken, omdat mannen 'zwak en irrationeel worden' als er vrouwen in de buurt zijn, heeft van Reijen wat meer moeite. Maar waar ongeveer ieder ander (en ik zeker) afgehaakt zou hebben, toch minstens vanuit het idee dat Spinoza hier lijdt aan een stereotiep vrouwbeeld en een eenzijdige heteromannen-kijk op de zaak, gaat ze met opzienbarend geduld op Spinoza's argumenten in. Haar nogal voorzichtig geformuleerde conclusie luidt: 'Er lijkt geen reden te zijn om vrouwen uit te sluiten van deelname aan de politiek, net zo min als Spinoza vrouwen uitsluit van wetenschappelijke, culturele, literaire en filosofische activiteiten.' Miriam verdedigt de keuze van Spinoza door die te zien als blijk van zijn voorzichtigheid. Maar, zo vraagt ze zich af, 'waarom volgde hij voor de participatie van vrouwen samen met mannen in de overheidsorganen niet dezelfde redenering als in zijn radicale pleidooi voor de vrijheid van meningsuiting?' Naar mijn idee blijft deze kant van Spinoza toch minstens enigszins mysterieus – maar waarom eigenlijk niet gewoon zeggen: hier sloeg hij de plank mis? (RW)

Miriam van Reijen, Spinoza. De geest is gewillig, maar het vlees is sterk. Met een voorwoord van Herman De Dijn. Kampen 2008; 232 pag.; 22,95 euro.

JAARBOEK KRITIEK

Goede herinneringen heb ik aan het *Jaarboek Kritiek* dat in de jaren negentig verscheen. De jonge historicus Bart van der Steen heeft met enkele oudgedienden uit kringen van GroenLinks en het trotskisme en enkele nieuwelingen van de SP een doorstart gemaakt. Onverminderd biedt het jaarboek weer artikelen van niveau, die vanwege hun theoretische, beschouwende of polemische karakter van belang zijn voor politiek links in brede zin. En, hoewel minder uitgesproken dan in 'ons' Jaarboek Anarchisme, is de belangstelling ook vaak historisch gericht.

Met plezier las ik het informatieve artikel van Robert Went, waarin deze uiteenzet dat vrijhandel geenszins tot economische groei en bloei leidt, zoals de Wereldhandelsorganisatie (WTO) claimt. Het gaat bij de WTO om een politieke agenda!

Van der Steen schrijft een geslaagd historisch overzicht van de kleine trotskistische beweging in Nederland en ook wordt er aandacht besteed aan de recent verschenen biografie van de in 1995 overleden Belgische econoom en trotskist Ernest Mandel.

Marcel van der Linden analyseert het door Marx gedefinieerde begrip arbeidersklasse. Als gevolg van onder meer veranderde omstandigheden en andersoortige situaties buiten West Europa pleit hij voor een nieuwe definitie. Wat bij mij de vraag oproept of gebruik van het begrip arbeidersklasse *überhaupt* nog wel zinvol is.

De onlangs overleden Cajo Brendel (zie *De AS* 158) schreef decennia terug in een Duits jaarboek over zijn kennismaking met het radencommunisme in de jaren dertig in Den Haag. Die herinneringen zijn nu door Kritiek vertaald.

Voortbordurend op de in 1997 door AS-redacteur Marius de Geus samengestelde bundel *Varianten van groen* over groene politieke partijen stelt Wim van Noort vast dat deze partijen in Europa inmiddels over hun hoogtepunt heen zijn en onvoldoende tegenwicht kunnen bieden aan de opkomst van het rechtse populisme in de politiek.

Interessant is verder in dit jaarboek een bespiegeling over de (wankele) toekomst van links in de Verenigde Staten, met daarbij ruime aandacht voor Noam Chomsky, wiens kritiek wereldwijd veel bijval vindt, maar die in de VS slechts bekend is in intellectuele en activistische kringen. (HR)

Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse 2008; Aksant, Amsterdam 2008; 210 pagina's; 24,95 euro.

SPAANS ANARCHISME 1868-1939

Onlangs verscheen een Nederlandse studie over de geschiedenis van het Spaanse anarchisme. Bijna 600 pagina's, inclusief notenapparaat over een fascinerend onderwerp. Immers, het anarchisme kreeg nergens ter wereld zoveel weerklank als in Spanje, nergens was zijn invloed zo onontkoombaar en nergens was zijn ondergang zo dramatisch.

Maar hoewel historicus Rinze Lenstra een verdienstelijke poging doet om de ontwikkelingen van het anarchisme in Spanje te schetsen – van de door Proudhon beïnvloede federalist Pi y Margall en de komst in 1868 van de Italiaanse Bakoeninaanhanger Fanelli tot de vernietiging van de libertaire volksbeweging door generaal Franco in 1939 – vrijwel nergens in zijn boek komt het anarchisme echt tot leven. Lenstra schreef een weliswaar gedegen maar nogal schools overzicht over een politieke beweging die er om vraagt meeslepend beschreven te worden.

In de literatuur waarop de schrijver zich baseert had hij genoeg boeiende verhalen en verrassende anecdotes kunnen vinden om zijn betoog te verlevendigen. Dat valt nog eens extra op als je zijn boek vergelijkt met Murray Bookchins *The Spanish Anarchists* (1978) dat bijna dezelfde periode bestrijkt en niet veel meer tekst bevat. Niet alleen heeft Bookchin meer aandacht voor analyse, hij biedt ook een completere visie op het Spaanse anarchisme. Want zonder twijfel waren CNT en later FAI de draaipunten van de beweging, er bestonden ook kleinere groepen individualisten, vegetariërs, spiritueel anarchisten en aanhangers van het nudisme en de vrije liefde (onder meer rond het blad *Iniciales*), waardoor het Spaanse anarchisme zo contrastrijk oogde. (HR)

Rinze Lenstra, Anarchisme en syndicalisme in Spanje 1868-1939. Ideaal en werkelijkheid, continuïteit en verandering; Aspekt, Soesterberg 2007; 590 pag.; 19,95 euro.

75 JAAR APPELSCHA

Arie Hazekamp, 'algemeen directeur' van het anarchistisch kampeerterrein in Appelscha en *AS*-redacteur heeft een waardevol boekje geschreven.

In 1933 lukte het enkele anarchistische kameraden om via een stroman een stuk grond buiten Appelscha aan te kopen. Vanaf dat moment had de anarchistische beweging in Nederland een eigen kampeerplek, waar sindsdien (met uitzondering van de oorlogsperiode) elk jaar de Pinksterlanddagen (PL) gehouden zijn. Soms met enkele honderden bezoekers, vaker echter druk bezocht, met als hoogtepunt de PL van 1986 met 1300 binnen- en buitenlandse anarchisten.

Hazekamp heeft een boeiend overzicht samengesteld over de hoogtepunten in die 75 jaar en nog veel meer. Maar zeker zo interessant is wat hij over de voorgeschiedenis vertelt. In 1923 riepen Jo de Haas en Jac. Knap alle jongere anarchisten op om met Pinksteren bijeen te komen in Amersfoort. Dat was de eerste Pinkstermobilisatie en er zouden er nog vele volgen, onder meer in Soest, Emmen en Appelscha. En zeker toen het eigen kampeerterrein was verworven werd het een

vaste gewoonte in libertaire kring om in Appelscha bijeen te komen. (HR)

Arie Hazekamp, 75 jaar Pinksterlanddagen op het terrein Tot Vrijheidsbezinning in Appelscha 1933-2008; (Appelscha 2008); geïllustreerd; 68 pag.; 4,50 euro.

Het boekje is te verkrijgen bij De AS, Moerkapelle, door storting van 4,50 euro op giro 4460315 en de vermelding 'Appelscha'.

OPEN SAMENLEVING

Onlangs is bij Lemniscaat een nieuwe vertaling verschenen van Karl Poppers *De open samenleving en haar vijanden*. Een eerdere vertaling van 1950 heeft lange tijd naast mijn bed gelegen, maar ik kon er nooit doorheen komen. De nieuwe vertaling heb ik uiteindelijk dan toch doorgeploegd. Men zegt dat het boek bij theoretici van meerdere politieke partijen in zwang is, en dat maakt het (ook/zelfs) voor anarchisten interessant. Intussen vraag ik me wel af of het niet een van die dikke pillen is die door 'iedereen' genoemd worden als belangrijke werken (Marx, Kant, Rawls, noem ze maar op), maar die wellicht door weinigen echt gelezen zijn…

Popper zag het boek als zijn bijdrage in de strijd tegen dicaturen. Hij rondde het manuscript af in 1943, als voor de nazi's gevluchte Jood was hij helemaal in Nieuw Zeeland terechtgekomen en sommige delen lijken in razernij geschreven. Hij wil aantonen wat gevaarlijke en tevens invloedrijke denkers zijn geweest, waarbij hij het verhaal ophangt aan Plato, Hegel en Marx. Plato heeft een totalitaire ideaalstaat beschreven in 'De Staat', en Popper fileert dat werk meestal nauwkeurig, maar af en toe ook tamelijk vilein. Voor Hegel heeft hij geen goed woord over en dat lijkt me terecht. Vervolgens wijdt hij vooral veel bladzijden aan Marx, wiens intenties hij hoogacht, maar die hij toch ongelijk vindt hebben. Ik vond het wel interessant om Marx zo nauwkeurig ontleed te zien worden, maar wat er uiteindelijk uitkomt is me veel te mager. Ik heb wel eens eerder het gevoel gehad dat Popper vlak langs het anarchisme gezeild is, dat hij soms een of/of bedenkt die niet houdbaar is, waar een derde mogelijkheid juist het interessantste zou zijn geweest – en dat is dan anarchisme. Zouden we er wat aan gehad hebben als Popper zijn denkkracht aan anarchisme besteed zou hebben? Want o, wat is er nood aan dikke nauwkeurige politiek-filosofische werken in ons domeintje. Maar wellicht was Popper daar ook volkomen de verkeerde persoon voor, want de titel van zijn boek werd door zijn studenten soms verbasterd tot 'The Open Society by One of its Enemies'…, zo onprettig kon hij discussiëren.

Het boek viel me dus wat tegen, al heel snel heeft hij zijn anti-dictatoriale punt gemaakt en dan is het wat zoeken naar krenten in de pap. Dat is nog veel sterker het geval in een ook door Lemniscaat uitgegeven biografie over Popper, in de reeks 'Kopstukken Filosofie'. Stroef geschreven (dat kan je van Popper meestal niet zeggen) en ik had de indruk dat de auteur Popper gewoon niet begrepen heeft. Ik zou zeggen: laat dat maar ongelezen. (WR)

Karl Popper, De open samenleving en haar vijanden; Lemiscaat 2007; 59,95 euro.

Lothar Schäfer, Popper; Lemniscaat 2002; 12,50 euro.

MISDAAD EN STRAF

Moet op misdaad straf volgen? Straf gezien als beoogde leedtoevoeging, als vergelding. Zo van: 'Ik zal het je betaald zetten!' Of moet het misschien anders?

De libertaire maatschappijfilosofe uit het begin van de vorige eeuw, Clara Wichmann (1885-1922), heeft aan het nadenken over het antwoord op die vraag haar proefschrift gewijd. Zij heeft tegelijk de toon gezet voor de richting waarin het met het 'recht tot straffen' moet gaan.

Clara Wichmann heeft een totaalvisie te bieden. Ze is niet alleen strafrechtjuriste en wetenschappelijk onderzoekster op het vlak van de criminologie, maar ze is ook feministe, pacifiste, antimilitariste, anarcho-socialiste. En ze leert: misdaad bestrijd je niet met straf, want dat helpt niet.

En inderdaad, welke draconische maatregelen zijn er niet bedacht en toegepast. Om enkele voorbeelden te noemen: oren afsnijden, handen afhakken, in vieren delen van mensen, hen ophangen of levend verbranden. De vrijheidsstraf lijkt met dat soort strafmethoden vergeleken, mild. Maar hoe dan ook, er kan worden geconstateerd, dat niets van dit al ertoe heeft bijgedragen de misdaad de wereld uit te helpen. Niets zal ook helpen als we niet bereid zijn de maatschappij van het kapitalisme te verlossen, houdt Clara Wichmann voor.

Zij hangt met betrekking tot haar criminologische inzichten een sociale milieutheorie aan. In dit verband zegt een Franse criminologische voorganger van haar: 'Iedere maatschappij heeft de misdadigers, die zij verdient'. Die voorganger hangt de burgerlijke milieutheorie aan, terwijl Clara een stap verder gaat door te opteren voor een socialistische.

Pas wanneer de maatschappij de inherente normen en waarden van het kapitalisme achter zich laat, pas wanneer de mensen het demoraliserende karakter, de concurrentiemoraal en de moraal van het gewin hebben overwonnen, dan pas raakt de maatschappij de bulk aan (vooral economisch gerichte) criminaliteit kwijt. Dan nog zal er niet te dulden (sociaal)destructief gedrag overblijven (denk aan ernstige geweldsmisdrijven en seksuele delicten). Daar zal gepast op moeten worden gereageerd, is ook voor Clara Wichmann duidelijk. Het is dus zeker niet zo dat criminaliteit wordt goed gepraat, wat tegenstanders van opvattingen als die van haar, vaak opmerken.

De kern van de opvatting is, dat de productie- en eigendomsverhoudingen van een kapitalistische in een socialistische moeten worden gewijzigd, zodat fundamentele maatschappijwijzigingen kunnen worden doorgevoerd. Maar Clara Wichmann is niet alleen socialiste, ze is ook anarchiste. Het gaat bij haar dan ook om een vrijheidslievend, een libertair socialisme.

Vrijheid en menselijkheid voeren de hoofdtoon in haar maatschappijfilosofie, wat onder meer tot uitdrukking komt in haar thema's zoals: bevrijding van de vrouw uit haar kluisters, feminisme dus; ontkenning van de onderdrukkende macht van de natie-staat, antimilitarisme dus; de zachte kant van het leven zoeken, pacifisme dus. Maar zeker niet weerloos zijn. Zo is zij aanhanger van de idee van de 'geweldloze weerbaarheid', wat zich onder meer in burgerlijke en bestuurlijke ongehoorzaamheid, in directe actie (vandaar haar sympathie voor het anarcho-syndicalisme), kan uiten.

Deze vrouw heeft figuurlijk aan de wieg gestaan van de beweging, die begin jaren zeventig is opgezet onder de naam 'Coornhert-Liga'. Het betreft een vereniging die zich inzet voor hervorming van het strafrecht. Enthousiast en ferm van start gedaan, toen. Nu ligt die vereniging in coma (zie de site: http://www.coornhert-liga.nl/). Hans Smits heeft over die opkomst en teloorgang van de Coornhert-Liga een boek geschreven. Helder leesbaar is bij hem terug te vinden hoe het begon, in de juridische faculteit van de toenmalige Nederlandse Economische Hogeschool (NEH), nu Erasmus Universiteit Rotterdam. Daar bestaat sinds eind jaren zestig het strafrechtelijke dispuut 'Clara Meijer-Wichmann'. Als hoogleraar strafrecht aldaar treft men dan aan de jurist Loek Hulsman. Deze zal zich ontwikkelen tot het Nederlandse boegbeeld van het abolitionisme in het strafrecht. Het abolitionisme duidt hier op het streven naar afschaffing van gevangenissen en het strafrecht.

Samen met het strafrechtelijke dispuut SOS in Leiden, organiseren de twee disputen een congres in 1969. Een aantal kritische (strafrecht)mensen en criminologen vindt elkaar en in juni 1971 wordt de vereniging voor strafrechthervorming onder de naam Coornhert-Liga, opgericht. Vanwaar die naam? Dirk Volkertzoon Coornhert (1522-1590), filosoof, notaris, humanist, is een tijd politiek gevangene geweest (Gevangenpoort, Den Haag). Deze Coornhert wordt de eerste Nederlander geacht, die zich verdiept in de

problematiek van een zinvolle wijze van strafoplegging.
Het boek van Hans Smits over de Coornhert-Liga ontvouwt zich als een uit de hand gelopen *Vrij Nederland* artikel. Daarin zijn interviews met vele participanten, persoonsbeschrijvingen en onderdelen van geraadpleegde stukken, in elkaar geschoven tot een logisch geheel met een historisch verloop. Door die methode van werken gaat er diepgang met betrekking tot de onderliggende problematiek verloren, maar een mens kan niet alles willen.
Het werk van Smits is tevens een grote who-is-who verhandeling van de strafrechtelijke en criminologische wereld van 1970 tot 2007. Mij deed het plezier dit alles zo te lezen. Maar ik ben dan ook wat bevooroordeeld. Velen van de mensen die in het boek de revue passeren, ken ik namelijk (persoonlijk of dan toch uit de literatuur). Tegelijk ben ik evenwel steeds op afstand gebleven als een kritische deelgenoot, zonder lid te zijn van de Liga. Want hoewel de start van de Liga mede in het teken lijkt te staan van het werk van Clara Wichmann, nooit heeft de Liga de 'burgerlijke' zienswijze op de maatschappij voor de 'socialistische' ingewisseld.
Manuel Kneepkens, die sprekend in het boek door Smits wordt opgevoerd, wijst daar nog eens op als hij zegt: 'Alleen Clara Wichmann had die totaalvisie'. Toch klinkt door het hele boek haar gelijk door, als men van velen, die zich op het strafrechtelijke en criminologische vlak als autoriteit hebben ontpopt, hoort: *het werkt niet!* Wat werkt niet? Van begin tot het eind vindt men het antwoord op die vraag in Smits boek. Vandaar hieronder wat citaten.
Het strafrechtssysteem werkt nooit volgens de beginselen waarmee het wordt gelegitimeerd (p. 30). Voor een efficiënte gedragsbeinvloeding was [en is] de gevangenis bij uitstek ongeschikt (p.54). Lange gevangenisstraffen werken averechts (p.237). Bovendien is er een sterke stroming van mensen die helemaal niet zo voor het strafrecht en voor gevangenissen zijn. Daar kan je ook eigenlijk niet voor zijn (p. 248). Let wel, hier heb ik citaten van strafrechtgeleerden aangehaald, die Smits sprekend opvoert.
Wat vervolgens te denken van het citaat, te vinden bij Smits, van iemand die heel ver op het betreffende vlak heeft doorgeleerd: 'In het strafrecht zitten we nog vast aan het middeleeuwse idee dat straf iets met pijn te maken heeft, ook al bereik je er niets mee'.
Wat ik mij nu afvraag als je dit zo leest, is: waar zit de veel geroemde *rationaliteit* die men in de wetenschap en in de politiek heet te hanteren? Als dan al ergens, dan zit die zeker niet in de hoek van de strafrechtspleging, want daar heerst kennelijk irrationaliteit. We zitten hier in de hoek van de barbaren-methode, zegt Clara Wichmann dan ook in haar 'Het recht tot straffen', in de bundel Misdaad, *Straf en Maatschappij* (Utrecht, 1931, p. 185).
Kortom, met of zonder Coornhert-Liga, we zijn nog lang niet het stadium van het barbarendom voorbij. Clara Wichmann verdient nog steeds een gidspositie, zoveel blijkt wel uit het boek van Hans Smits. (ThH)
Hans Smits, Strafrechthervormers en hemelbestormers, Opkomst en teloorgang van de Coornhert-Liga; Aksant, Amsterdam 2008; 272 pag.; 24,90 euro

MENSENRECHTENSCHENDINGEN

De Liga voor de Rechten van de Mens gaf een brochure uit met de Jan van Opbergenlezing gehouden op 15 maart 2008 door mr Meindert Stelling, voorzitter van het Tribunaal voor de Vrede. *Straffeloze medeplichtigheid* is de titel ervan.
Stelling bespreekt schendingen van met name fundamentele mensenrechten, het recht op leven, de onschendbaarheid van de persoon en het recht op vrijheid, op vrijheid van bewegen.
Terwijl bedrijvers en medeplichtigen van misdaden als moord en doodslag, mishandeling en vrijheidsberoving over de hele wereld van staatswege vervolgd worden, blijkt in de praktijk dit heel anders te liggen als de overheid zelf actief of passief betrokken is bij schendingen van mensenrechten.
Hij spitst zijn betoog allereerst toe op de Nederlandse betrokkenheid bij de aanvalsoorlog op Joegoslavie in 1999, op Afghanistan in 2001 en de aanvalsoorlog tegen Irak in 2003. De vredesbeweging die probeerde via de rechter een verbod van, volgens internationaal recht verboden, aanvalsoorlogen te bewerkstellingen ving bot. Stelling bespreekt aan de hand van het oorlogsrecht het verloop en de argumentatie van de hierover gevoerde zaken. Daarna komen de oorlogsmisdrijven aan de orde die in deze oorlogen begaan worden, vervolgens het bezit van massavernietigingswapens (de nucleaire wapens op vliegbasis Volkel) en de inhumane behandeling van vluchtelingen en illegalen in Nederland. Al deze zaken worden gesanctioneerd door politici.
Het is een heldere analyse, maar wat eraan te doen, wordt wel heel beknopt aangegeven. (JvdL)
Meindert Stelling, Straffeloze medeplichtigheid; Liga voor de Rechten van de Mens, Minahassastraat 1, 1094 RS Amsterdam; 3,- euro (zie ook www.ligarechtenvandemens.nl)

INDIVIDUEEL ANARCHISME

De vijftiende brochure in de reeks anarchistische teksten van de Amsterdamse uitgeverij Iris verscheen onlangs. Het bevat twee door Dick Gevers en Bart Schellekens uit het Frans vertaalde teksten. Emile Armand (1872-1963) *Wat is een anarchist?* en Jules Lermina (1839-1915) *Het ABC van de libertair.*
De individueel anarchist Emile Armand gaat uit van het individu. De maatschappij is een optelsom van de individuen en heeft niet het recht iets op te leggen aan het individu. Alleen vrijwillige associatie kan de basis voor samenwerking tussen individuen zijn. Dit werkt Armand uit in zijn essay. Anarchisme is niet een ideologie maar een manier van zijn van het individu. De anarchist wijst gezag en uitbuiting af en streeft naar zijn persoonlijke bevrijding. Op basis daarvan geeft het individu (mede) vorm aan zijn omgeving. Hij probeert te komen tot een anarchistische leefwereld waarin rekening wordt gehouden met de vrijheid van allen, hij zijn eigen leven kan bepalen en in vrijheid kan samenwerken met anderen.
De journalist en schrijver Lermina wordt aan het eind van zijn leven anarchist en houdt zich bezig met de, in 1903 opgerichte, anarchistische kolonie L'Essai (het experiment) van Fortuné Henry. Hierover schrijft hij in eenvoudige taal de brochure Het ABC van de libertair. Een libertair staat boven en buiten de maatschappij en wil rechtvaardigheid voor zichzelf en voor de anderen zonder concessies te doen. Vrij van egoïsme, jaloezie, gezag, god, privébezit en strevend naar gelijkheid, nemend naar behoefte. Lermina ziet grondbezit als grondslag van opgelegd gezag, als bron van alle ellende. Zijn betoog leidt tot eenzelfde individueel anarchisme als dat van Armand.
De uitstekend vertaalde essays geven een goed beeld van het individueel anarchisme, een uitwerking van de filosofie van Stirner. Zeker aan te bevelen. (JvdL)
Armand, Wat is een anarchist?/Lermina, Het ABC van de libertair; Anarchistische teksten nr. 15; Iris Amsterdam 2008; 56 pag.; 4,50 euro (bestellen via giro 6259433 van Uitgeverij Iris, Amsterdam).

RECEPT VOOR EEN BETERE WERELD

Wees niet de slaaf van je gevoel! Gebruik je verstand, ga je eigen weg, en streef het goede voor jezelf en anderen na. Dat kan niemand me afnemen. 'Zelfs Zeus niet', volgens Epiktetos.
Epiktetos (50-120), Grieks slaaf van Nero's secretaris, bestudeerde stoïcijnse teksten en gaf na vrijlating les hierover in Griekenland. Hij laat ons zijn Encheiridion na, een handboekje met levenswijsheden. 'Niet de dingen zelf maken de mensen van streek, maar hun denkbeelden erover.'
Onlangs verscheen het boek *Stoische notities*. Rymke Wiersma, vrijdenkster en auteur van filosofisch-ethisch-anarchistisch-ecologisch werk heeft na tien jaar haar 'vermaledijde Stoaboek' – dat zij haar 'meest waardevolle project' noemt – eindelijk af.

En waardevol is het filosofische werkje zeer zeker, zowel voor AS-lezers als voor allen die streven naar een betere relatie tussen wereldburgers en hun leefwereld. Hopelijk zullen velen de inhoud van dit boekje serieus lezen om tijdloze en cultuuronafhankelijke waarden te (her)ontdekken. *Goede ideeën zijn vaak eenvoudig, en worden vele keren uitgevonden – ze zijn redelijk en menselijk*, stelt zij.
Wiersma, toont zich betrokken op het welzijn van zichzelf, haar leefomgeving, haar wereld. Ze is een moderne kosmopoliet – een eigentijdse wereldburger – die beseft dat elk levend wezen een manifestatie is van een onvergankelijke natuurorde (logos). Overlevingsdrang is een primair streven van levensvormen. Redelijke vermogens kunnen dit streven in deugdelijke banen leiden. Streven naar een duurzame relatie met de leefomgeving is beter dan deze uitputten en vernietigen. Plat egoïsme en korte termijngenoegens zijn heel wat minder verstandig dan zorg dragen voor elkaars levenskwaliteit op langere termijn. Om dit duidelijk te maken brengt Wiersma haar lezers graag in aanraking met stoïcijns gedachtegoed. Hebzucht, verspilling en onverschilligheid getuigen niet van redelijke vermogens.
Veel sceptisch aangelegde denkers zagen en zien het beoordelen van wat 'goed' is als een puur subjectief gebeuren. Wat goed lijkt voor de een kan voor anderen slecht uitpakken. Dus stellen sceptici het oordeel over goed en kwaad graag uit tot nader order, *epochè* noemden zij dat. Een stoïcijn, als Wiersma dus, ziet dat anders. Het goede bewerkstellingen levert vreugde en geluk op. Niet alleen voor wie goed bezig is maar ook voor anderen. Het goede slaat dus niet op wat goed lijkt voor een selecte groep, maar iets dat uiteindelijk goed is voor alles en iedereen.
Hier raken we aan een filosofisch probleem van de bovenste plank. Wat is het goede-zelf en wat is deugd en het rechtvaardige, onafhankelijk van een menselijke maatstaf? Wiersma ziet helder in dat sober, niet verspillend, betrokken bezig zijn goed, deugdelijk en rechtvaardig kan uitwerken voor een ieder. Dit type rationeel gedrag werkt op langere termijn goed voor allen, voor mens en milieu. Dit in fel contrast met het kapitalisme dat berust op hebzucht, verspilling en onverschilligheid voor anderen.
Om haar eigentijdse goede boodschap – die rond het begin van de jaartelling in stoïcijns Grieks-Romeinse kringen reeds klonk en rond 1670 door onder andere Spinoza nader werd bewerkt – te onderbouwen maakt Wiersma gebruik van een aantal bekende filosofische werken.
Zoals bijvoorbeeld het werk van Diogenes Laërtius, die rond de derde eeuw de levens en denkbeelden van filosofen beschreef. Ook put ze uit het werk van Sextus Empiricus, die rond diezelfde tijd sceptische denkers beschreef, die zich kritisch opstelden jegens dogmatici, de stoïci dus. De stoïcijnen, genaamd naar de Stoa, de Atheense zuilengang waar hun grondlegger Zenoon in Athene zijn lessen gaf, meenden dat logica de basis vomt voor dieper inzicht in fysische wetmatigheden en ons moreel handelen. Inzicht in het causale feit dat effecten – dus ook onze gedachten en gevoelens – oorzaken in zich dragen, beïnvloedt, volgens hen, het moreel handelen in de praktijk. Heftige gevoelens worden veroorzaakt door onze eigen gedachten en denkbeelden, onze verwachtingen etc.
Heftige gevoelens ontnemen ons de kans om helder te denken en verstandig te handelen. Wie slaaf is van emoties is niet vrij.
Net als woede, vertroebelt hevige verliefdheid, als een soort zielsziekte, eveneens ons oordeelsvermogen, dat pas weer helder wordt als de storm is gaan liggen en voor echte liefde plaats maakt.
De Stoa spreekt over een kosmopolitische vorm van liefde – die zich uitstrekt tot de hele mensheid, de natuur en haar wetten. Dit lijkt voor velen wellicht wel erg hoog gegrepen. Toch lezen we bij diverse stoïcijnse denkers over deze vorm van op logica (redelijk inzicht) gebaseerde intellectuele en gelukzalige instemming met de realiteit. Intellectuele liefde hier dus als mentale gelukzaligheid, een kracht die ons vrij maakt van heftige emoties als vrees, verlangen etc, zoals ook Spinoza beschreef, is geen loon van deugd maar is deugd zelf. Een vorm van geluk dus waarin inzicht en actief handelen samenvallen. Het doel, een mooiere wereld, is alleen te bereiken door mooie dingen te doen.
Volgens Wiersma is de link tussen anarchisme en stoïcisme niet nieuw. Kropotkin noemde de kerngedachten van de Stoa al het beste voorbeeld voor de anarchistische filosofie.
Immers, in die visie is de mens zowel individualist als sociaal betrokken. Zo iemand kan goed samenwerken, meent ze. Tegenwerping kan zijn dat boevenmaatjes ook goed samenwerken. Maar boeven streven niet naar een wereld van vrede, een stoïcijn wel. Stoicijnen willen niet overdonderen met woorden, heilige teksten, geweld, legers en tempels. Wel doen ze een beroep op de rede en de logica om de waarde in te zien van wederzijdse hulp, vriendschap, zedelijke normen, gemoedsrust, nuchterheid, milde zelfspot en soberheid, rechtvaardigheid, etc.
Ze vraagt zich dan ook af hoe de wereld eruit zou zien indien er veel moderne stoïcijnen zouden rondlopen.
Volgens haar zouden mensen dan meer met elkaar gaan praten, meer filosoferen. Er zou meer overeenstemming zijn. Meer vriendschap en liefde zouden een verbindende rol kunnen gaan spelen. De natuur (het milieu) zou niet worden uitgeput. Mensen en dieren zouden niet worden uitgebuit en mishandeld. Zo een samenleving is een utopisch streefmodel, net als het anarchisme.
Ze ziet het als mogelijk dat mensen elkaar ooit als kosmopolieten – dus als evenwaardige mede-aardbewoners – gaan beschouwen.
Men zou elkaar te hulp schieten in nood. Wiersma ziet, net als Boeddha, Spinoza en ook Nietzsche, niets in onproductief medelijden. Medelijden is lijden, verdriet, krimping van de ziel, verlies van energie. Compassie of meevoelen, het hoofd helder houden en actieve daadkracht sluiten elkaar niet uit.
In het werk van de Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum merkte ze op dat daarin de Stoa vaak wordt afgeschilderd als koud en afstandelijk. Volgens Wiersma slaat deze beroemde dame hier de plank mis.
Het stoïsch nagestreefde innerlijke evenwicht, ziet zij niet als gevoelsarme onverschilligheid, maar meer als actieve betrokkenheid. Volgens Rymke Wiersma zou het voor een ieder veel beter zijn om de woede, van lichte irritatie tot blinde haat, af te schaffen.
Rymke droomt intussen van de mogelijkheid dat ooit een stoïcijns, nuchter doordachte, niet opvliegende vorm van maatschappelijk protest mogelijk kan zijn, een maatschappelijke omwenteling – in stoïcijnse stijl.
Een zachte revolutie, dat wel, maar toch actie… (IL)
Rymke Wiersma, Stoïsche notities. De Stoïcijnen en andere klassieke filosofen als bron van inspiratie voor geluk en een mooiere wereld; Atalanta Utrecht 2008; 210 pag.; 17,50 euro.

MONASTIEK CHRISTEN-ANARCHISME
Geen tolstojaan maar christen! was de tegenwerping die ruim een eeuw geleden Nederlandse christen-anarchisten tegen de (nog steeds) gangbare etikettering richtten. De term christen-anarchist hanteerden zij wel zonder bezwaar voor zichzelf. In de Verenigde Staten manifesteert zich dezer dagen een stroming die iedere andere aanduiding dan 'christen' afwijst, maar die geheel binnen het paradigma van het christen-anarchisme valt. Zodanig zelfs dat ik moet concluderen dat de term moedwillig gemeden wordt: wie onder anderen Jacques Ellul, Peter Maurin en de Jesusradicals citeert moet de term kennen. Het is even slikken ook voor iemand die de stroming nauwlettend en met sympathie volgt – het gaat hier om zogeheten evangelicalen, zich herboren noemende christenen, een genre dat het christendom in de VS nu juist zo'n slechte reputatie bezorgt. Het is moeilijk christen te zijn in de Verenigde Staten, stellen zij zelf vast. En dit wordt dan in verband gebracht met hun acties tegen

imperialistische oorlogvoering, discriminatie en doodstraf en andere toestanden die juist bevorderd worden door een zich op het christendom beroepende overheid. Shane Claiborne en Chris Haw wijzen een identificatie met de wereldse politiek af in *Jesus for president!* (een titel ontleend aan Woody Guthrie). Een aanstekelijk manifest, een soort christen-anarchisme voor herborenen, waarop bekeken vanuit het algemeen standpunt van oudere christen-anarchistische stormingen in het geheel niets valt aan te merken, integendeel. Om met Maurin te spreken: deze gedachten zijn zo oud dat zij nieuw lijken.

Jonathan Wilson-Hartgrove beschrijft in *New monasticism* een tendens in de VS – het mag juist geen beweging heten – tot communaal leven in de geest van de vroege christenen. Hij plaatst deze tendens in het perspectief van oudere communale stromingen als de (doperse) Bruderhöfe en de Catholic Worker, een geest die ook vaardig is geworden over de herborenen – Claiborne is een prominent voorbeeld van iemand uit zo'n communiteit. Nieuw monnikendom wordt het genoemd, en men mag gerust getrouwd zijn, hoeft geen zwijggelofte af te leggen – het gaat bovenal om het gezamenlijk leven en het gemeenschappelijk eigendom. Het christen-anarchisme is springlevend, ook al noemt het zich niet zo. Tekenen van hoop uit het hart van het imperium... (AdR)

Shane Claiborne & Chris Haw, Jesus for president! – politics for ordinary radicals. Grand Rapids: Zonervan, 2008. 335 pag.

Jonathan Wilson-Hartgrove, New monasticism – what it has to say to today's church. Grand Rapids: Brazos Press, 2008. 147 pag.

68-ERS OVERLEDEN

Afgelopen jaar zijn er enkele aparte denkers overleden die een behoorlijke (na)beschouwing zouden verdienen in *De AS*. Voorlopig vermelden wij echter hun heengaan.
18 juni 2007 overleed Vernard Eller, theoreticus van christen-anarchisme van anabaptistische snit, schrijver van onder andere *Christian anarchy*.

Hij heeft zich zelf nooit anarchist genoemd voorzover wij weten, maar in latere jaren stond hij zo ver af van zijn oorspronkelijke marxisme en was hij het ecologisch anarchisme van iemand als Bookchin zodanig genaderd dat het alleen daarom al betreurenswaardig is dat wij nu pas de dood van André Gorz melden – 1968-denker bij uitstek, van Het moeilijke socialisme tot zijn postuum verschenen Ecologica.
22 september 2007 koos hij er voor samen met zijn innig geliefde ernstig zieke vrouw uit het leven te stappen.
Houd ons niet aan een tijdstip, maar we komen op beiden terug, evenals op die andere vorig jaar overleden '68-er, Jean Baudrillard.(AdR)

Beste lezer(es),

***Een bijzonder nummer ditmaal. Het is geheel gewijd aan Wim de Lobel (geb. 1927), *AS*-redacteur van het eerste uur, maar vooral bekend als redacteur en uitgever van het anarchistische blad *De Vrije* in de jaren zestig. De omslagfoto is van Dick de Winter, Hans Ramaer verzorgde de illustraties in dit nummer.**

***Eind van dit jaar verschijnt *De AS* 164. Deze aflevering heeft als thema 'liefde'.**

***Peter Lanser, die sinds 1999 jaarlijks de Anarchistische Boekenmarkt in Utrecht organiseerde, bericht dat hij daarmee stopt. Misschien is een doorstart mogelijk, bij voorkeur in Utrecht. Een andere optie is het Poortgebouw in Rotterdam. Wij houden u op de hoogte. Zie ook websites als die van devrije.nl.**

***In dit nummer géén aflevering van de bladenrubriek Bladspiegel. Peter Lanser beraadt zich nog of hij deze rubriek zal voortzetten. Hoe het zij, in de komende AS gaat (ook) een nieuwe bladenrubriek van start. Auteur ervan is oud-AS-redacteur Boudewijn Chorus.**

***Alle afleveringen van het tijdschrift en andere uitgaven van De AS kunnen voordelig besteld worden door gebruik te maken van een of meer onderstaande aanbiedingen:**
AANBIEDING 1: dit pakket omvat alle tot nog toe verschenen nummers (origineel dan wel herdruk) plus het apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme, alsmede de onmisbare Bibliografie van 26 jaargangen De AS voor 100 euro (incl. verzendkosten).
AANBIEDING 2: voor 40 euro (incl. verzendkosten) ontvangt u alle nog leverbare originele nummers van De AS (zie het overzicht elders in dit infokatern).
AANBIEDING 3: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie sturen we alle boeken en brochures die De AS inmiddels heeft uitgebracht (zie het overzicht Uitgaven De AS elders in dit infokatern) incl. verzendkosten toe voor 45 euro.
AANBIEDING 4: alle uitgaven zoals genoemd in aanbieding 3 plus het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie ontvangt u voor 52 euro (incl. verzendkosten).
Vanzelfsprekend gelden alle aanbiedingen zolang de voorraad strekt. Bestellen via postgironummer 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie De AS

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen *afleveringen* van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2,25 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,75 euro besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israel), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italie), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techno), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal), nr. 140 (Dood), nr. 141 (Boeken), nr. 142 (Tiende Jaarboek Anarchisme), nr. 143 (Erich Muhsam), nr. 144 (De staat van de staat), nr. 145 (Atalanta), nr. 146 (Ivan Illich), nr. 147 (Jazz), nr. 150 (Stalin in Spanje), nr. 151 (Nederlandse anarchisten 1933-1945), nr. 155 (Manifesten), nr. 156 (Dertiende Jaarboek Anarchisme/Ontworteling van Europa), nr. 157 (Schrijvers & anarchisme), nr. 158 (Nederlandse anarchisten in de Tweede Wereldoorlog).

Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4,50 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme inNederland), nr. 130/131 (ZevendeJaarboekAnarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap), nr. 148/149 (ElfdeJaarboekAnarchisme/Opgesloten), nr. 152/153/154 (Twaalfde Jaarboek Anarchisme), nr. 159/160 (Veertiende Jaarboek Anarchisme/Cinema Anarchistica), nr. 161/162 (Vijftiende Jaarboek Anarchisme).

Alle inmiddels *uitverkochte afleveringen* van De AS zijn overigens *herdrukt*. Deze kosten zonder uitzondering 2,25 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu ~ macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Cooperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarchafeminisme), nr. 108 (Wim van Dooren filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6,75 euro besteld moet worden.

UITGAVEN DE AS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie reprints van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn verschenen:
—Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (bestelnummer: 001);
—R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (bestelnummer: 002);
—Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (bestelnummer: 003);
—Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel Groote Persoonlijkheden, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (bestelnummer: 004);
—J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);
—Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);
—Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenenbrochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnummer: 007);
—*Spanje 1936-1966*. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008). Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3,25 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van3,25 euro geldt. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,50 euro besteld worden.

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.
—*Bibliografie De AS*, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.
—Paul Eltzbacher, *Anarchisme*; herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p., 13,90 euro.
—*Eerste Jaarboek Anarchisme*; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.
—Hans Ramaer, *Het onbegrepen anarchisme*. Tekst van een lezing opgenomen in de bundel 'De Ideologieën' (Studium Generale, Utrecht 1994);12 p.; 1,25 euro.
—Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.
—Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.
—Anton Constandse, *De ellende der religie*; herdruk brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.
—Anton Constandse, *God is het kwaad*; herdruk brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.
—Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*; herdruk brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.
—Anton Constandse, *Godsdienst is opium voor het volk*; herdruk brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.
—Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*; herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.
—Jos van Veen, *De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795*; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

AANBIEDINGEN

De AS presenteert diverse afgeprijsde boeken en brochures. Van sommige titels is slechts een gering aantal exemplaren voorradig, dus gelden deze aanbiedingen zo lang de voorraad strekt. De prijzen zijn inclusief verzendkosten. Bestellen via overmaken van uw betaling(en) met vermelding van titel(s) op giro 4460315 van De AS in Moerkapelle. Het betreft:
—Thom Holterman, *Recht en politieke organisatie,. Een onderzoek naar convergentie in opvattingen omtrent recht en politieke organisatie bij sommige anarchisten en sommige rechtsgeleerden*; Tjeenk Willink, Zwolle 1986; 310 pag.; 14,90 euro.
—Thom Holterman en Henc van Maarseveen (ed.), *Law in anarchism*; Erasmus University, Rotterdam 1980; 177 pag.; 7,50 euro. (Een selectie van bijdragen aan het in 1979 gehouden internationale seminar anarchism & law met onder meer artikelen over Spooner, Proudhon en Kropotkin.)
—Ton Geurtsen, *De fabel van het linkse ongelijk*, met libertaire teksten van Rosa Luxemburg, Anton Pannekoek, Henriëtte Roland Holst en Arthur Lehning; Rode Emma, Amsterdam 1990;111 pag.; 7,50 euro.
—Arthur Lehning, *Lenin en de revolutie*. Marxisme en anarchisme in de Russische revolutie; Rode Emma, Amsterdam 1994; 151 pag.; 10,90 euro. Deze uitgave is een uitgebreide en geïllustreerde editie van de in 1972 bij Van Gennep verschenen Nederlandse vertaling van de oorspronkelijke Duitse artikelenserie, getiteld 'Radendemocratie of staatscommunisme'.
—Hans Ramaer, *De dans om het nucleaire kalf*; Ram, Rotterdam 1975 (tweede druk); 136 pag; 3,00 euro. (Een politiek-economische geschiedenis van het kernenergiebeleid in Nederland vanaf 1939.)
—Arie Hazenkamp, *75 jaar Pinksterlanddagen op het terrein Tot Vrijheidsbezinning in Appelscha 1933-2008*; (Appelscha 2008); 68 pag; 4,50 euro.

JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK

Jan Börger: *Het hoofd van Johannes de Doper. De grote dode. Het offer en de levenskunst*. 2006, ISBN-10: 90-76033-27-7 NUR-736, EAN -13: 90-76033-27-3, 356 p. 22,50
(Herziene uitgave, voorheen: Het spookt in de Sint Jan!)
Wim de Lobel: *Spiritueel anarchisme – orde van zelfbeteugeling. Het universele principe – Arche anarchos estin.* Bundel, 1999, ISBN 90-76033-04-8, geïll. 112p. 7,00
De eeuwige generatie. De kunst van het grote sterven. 2005, ISBN 90-76033-26-9, geïll. 100 p. 7,00
Hans de Heer: *Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de filosofie van Jan Börger.*1998, ISBN 90-76033-03, 50 p. 4,50
Geest van Stof. De Mnemocratische Evolutie van het bewustzijnsproces. 2000, ISBN 90-76033-06-4, 93 p. 7,00
Het Ik. Splijtzwam van de Geest. 2002, ISBN 90-76033-14-5, 56 p. 4,50
(Werd voorgedragen voor de Socrates Wisselbeker 2002)
Tevens leverbaar: *God noch autoriteit. Geschiedenis van de Vrijdenkersbeweging in Nederland.* B. Gasenbeek, J.C.H. Blom, J.W.M. Nabuurs, 2006, ISBN 90 8506 3582, uitg. Boom, geïll. 336 p. 24,95
Door storting op postgiro 77 0 36 van het verschuldigde bedrag wordt de bestelling zo snel mogelijk toegezonden. (Prijzen inclusief porto. Minimaal voor 6,00 euro bestellen.)
Jan Börger-Bibliotheek, Postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. E-mail: wimdelobel@planet.nl
Ook te bestellen via onze website: http://www.ibizweb.nl/börger

---

KELDERUITGEVERIJ

Kelderuitgeverij graaft niet meer verkrijgbare teksten op uit de archieven van de geschiedenis. Teksten die niet vergeten moeten worden, herinneringen van en monumenten voor mensen die hun leven eraan gewijd hebben een rechtvaardiger maatschappij te scheppen. We maken deze teksten opnieuw op, steken ze in een nieuwe jas en maken ze weer beschikbaar. Steeds in kleine oplages met de uiterste zorg voor de kwaliteit van de inhoud en van de vorm.
Roodboek. Van der Lubbe en de Rijksdagbrand. Publicatie van het Internationaal Van der Lubbe Comité, 2001. 141p ill; 14 euro
Dossier van der Lubbe. Brochures, vlugschriften en artikelen over Marinus van der Lubbe en de brand in de Rijksdag uit radencommunistische, anarchistische, antimilitaristische en anarcho-syndicalistische hoek, 2004. 220p ill; 20 euro
Vera Figner. *Nacht over Rusland.* I: Vrijheid of dood II: Twintig jaar in de kazematten III: Terug in de wereld, 2002. 3 dln in cassette: 183p 135p 155p ill; 35 euro
Louis Mercier Vega. *Zonder papieren.* Naw Rudolf de Jong ism uitg Iris, 2002.152p ill; 14 euro
Augustin Souchy. *Revolutie en burgeroorlog. Spanje 1936-1939.* Inl Rudolf de Jong, 2002. 249p ill; 18 euro
Jacques J. Giele. *Arbeiderszelfbestuur in Spanje 1936-1939.* Een verslag van de collectivisatie van de Catalaanse economie tijdens de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939, 2004. 270p ill; 22 euro
Alexander Berkman. *ABC van het Anarchisme.* ism uitg De Vooruitgang, 2003. 140p ill; 12 euro
Peter Kropotkin. *De Verovering van het Brood* Inl Marius de Geus, 2004. 238p; 20 euro
Peter Kropotkin. *Wederzijdse Hulp, een factor in de evolutie.* Inl Marius de Geus, 2004. 288p; 22.50 euro
Piet Honig. *Herinneringen van een Rotterdams Revolutionair.* Bezorgd door Bert Altena, 2005. 462p ill; 25 euro
Seán M. Sheehan. *Anarchisme, een reisgids*. 2006. 152p ill; 17,50 euro
Peter Kropotkin. *Idealen en werkelijkheid in de Russische literatuur*. 2007. 350p ill; 27.50 euro
Jacques J. Giele. *De Eerste Internationale in Nederland 1868-1876*. 2008. 276p ill; 22.50 euro
Albert de Jong. *F. Domela Nieuwenhuis,een biografie*, 2008. 81p ill; 12 euro
In september verschijnt: Anton Constandse. *De bron waaruit ik gedronken heb. Herinneringen.* Inl Rudolf de Jong, ca 150p ill; ca 16 euro
Verder in voorbereiding: *Sacco en Vanzetti. Brieven* ism uitg Iris en uitg De Vooruitgang; Anton Constandse. *De Autobandieten* ism uitg De Vooruitgang; Max Nettlau. *Bakunin in Dresden*; Jacques J. Giele *De pen in de aanslag* en *Studies naar de negentiende arbeidersbeweging*.
Op onze site www.kelderuitgeverij.nl kun je meer over deze boeken lezen. Voor bestellingen mail naar kelderuitgeverij@xs4all.nl. Bovenstaande prijzen zijn exclusief porto.